

Date of Publication 10th Posted on Every Month

જૂન : ૨૦૧૪

વર્ષ : ૮, અંક : ૧૨

૩, ૨૦

સમાનો વન્દ : | (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રવા | (લઘુપર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ८

जून : २०१४

अंक : १२

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिबाल बोरिसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .00 क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
परब 1/16750 जून, २०१४ झोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શૌરદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

અ નુ ક મ

પ્રમુખપદ્ધેથી :	સાહિત્ય અને ભાષા, ધીરુ પરીખ 6
કવિતા :	વેચતો નથી, ભગવતીકુમાર શર્મા 12, આણ નથી, ભગવતીકુમાર શર્મા 12, ક્ષણો ચિરાયુ, શંભુપ્રસાદ જોશી 13, ગીત, હરીશ મીનાશ્રુ 14, ફાંટા, સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ 15, હું ને અહમ્ બેઠા, લલિત ત્રિવેદી 16, શરૂઆત દીવા જેવી, લલિત ત્રિવેદી 16, મોભમ ઊભો છે, વિનોદ ગાંધી 17, હાઈકુ, રમેશ પટેલ 17
વાર્તા :	બાના બાપા, સુરેશ ઓઝા 18
વ્યંગ-વિનોદ :	ચશમાં વિનાનો એક દિવસ, કિશોર વ્યાસ 27
બે કાવ્યો :	વ્રજનાથ રથ; અનુ. રેણુકા શ્રીરામ સોની 30
આસ્વાદ :	શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાની લઘુનવલ રવજી માસ્તરનું મૃત્યુ, લાભશંકર ઠાકર 33
અભ્યાસ :	‘સંભારણાંની સફર’, દક્ષા ત્રિ. પટ્ટણી 35, ‘નૂરી’ની ગઝલસૃષ્ટિ, ડૉ. એસ. એસ. રાહી 39, મહાન સાહિત્યકારોની શોધમાં : નોબેલ પારિતોષિક-વિજેતાઓ પર એક અભ્યાસ ભાગ-2, પ્રદીપ ખાંડવાળા 44, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઘુશોકોર્મિકાવ્યો, ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી 49
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :	‘ગિરનાર સાદ પાડે છે’ : બે અનેરાં દીર્ઘકાવ્યો, બિપિન આશર 61, લોહીનીંગળતી પાંખે, રજનીકુમાર પંડ્યા 68, શ્યામ બેનેગલનો સર્વાંગ પરિચય આપવામાં નિષ્ફળ રહેલી પરિચયપુસ્તિકા, અભિજિત વ્યાસ 73
આપણી વાત :	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 76
આસ્વાદનોંધ :	
આવરણચિત્ર :	પીયૂષ ઠક્કર 83
પત્રસેતુ :	મધુસૂદન કાપડિયા 85
પરબાહીન અંકના લેખકો :	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 74

ભાષા, પછી તે લખાતી કે બોલાતી, વગર સાહિત્ય સંભવિત નથી તે અતિ જૂની અને જાણીતી વાત છે. તો પ્રશ્ન થાય કે એના વિષે અહીં વાત કરવાનો શો અર્થ. વાત સાચી છે : શો અર્થ ? પણ અર્થ છે એટલે તો આ વિષય પસંદ કર્યો છે.

જ્યારે લિખિત કે બોલાતી ભાષામાં સાહિત્ય આવે છે ત્યારે તેમાં જો સર્જકતા કે સર્જન હોવાની કળા ના ભળે તો તે કેવળ ભાષાકીય ભૂંગળું બની જાય છે. ભાષા આ રીતે સાહિત્યસર્જનનું સાધન છે. પણ એ સાધન હોવાથી અલ્પ મહત્તા ધરાવતું નથી બલકે અતિ મહત્તા ધરાવે છે. જે રીતે ભાષાને સર્જનાત્મકતાના સ્તરે પહોંચાડવામાં આવે છે તેને કારણે જ તેના દ્વારા સાહિત્ય નિર્મિત થાય છે.

આમ, સાહિત્યસર્જકને માટે ભાષા અતિમહત્ત્વનું ઉપકરણ બને છે. ભાષા શુદ્ધ અને ભાષા અશુદ્ધ એ વળી બીજો પ્રશ્ન છે. બાર ગાઉએ બોલી બદલાય તે કહેતી પ્રમાણે ભાષાનાં ઉચ્ચારણો અને તે ઉચ્ચારણો પ્રમાણે લિખ્યાંતર પણ એક સાર્વત્રિક અને સર્વકાલીન ઘટના છે.

એક કાળે એવી વાત ઊભી થઈ હતી કે સાહિત્યકૃતિમાં ભાષા અમુકતમુક કક્ષાની જ જોઈએ. પણ ગાંધીયુગના આગમન સાથે આ વિચારસરણીમાં બદલાવ આવે છે અને સાહિત્યની ભાષાનો પટ વિશાળ બને છે. માનવના અંગત ભાવો અને તેની અંગત ઊર્મિઓ ઉપરાંત પરલક્ષિતા પણ વધુ તીવ્ર બને છે. આથી તે સમયના વાતાવરણ અને પ્રવૃત્તિઓને અનુલક્ષીને લખાતાં લખાણોમાં તત્કાલીન ભાષાપુટ મહત્ત્વનો બની જાય છે. તે વખતે પ્રભાતકેરીમાં ગવાતા એક ગીતમાં ધ્રુવપંક્તિ આવતી હતી કે -

‘ધોળી ટોપીવાળાનાં ટોળાં ઊતર્યા’

આમ તો ‘ટાળું’ શબ્દ અવ્યવસ્થિત માનવસમુદાય માટે વપરાતો શબ્દ છે. પણ ભારતની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં ગાંધીવિચારધારાથી પ્રભાવિત સ્વાતંત્ર્યસૈનિકો સમૂહમાં સરઘસ રૂપે નીકળતાં તેને અહીં બહુવચનમાં ‘ટોળાં’ કહી નવાજવાની ભાવના છે. ગાંધીજીએ ‘સ્વદેશીવ્રત’ વિશે લખતાં કહ્યું છે :

‘સ્વદેશીવ્રત આ યુગનું મહાવ્રત છે. જે વસ્તુ આત્માનો ધર્મ છે પણ અજ્ઞાને કે બીજે કારણે આત્માને જેનું ભાન નથી રહ્યું તેના પાલનને સારુ વ્રત લેવાની જરૂર પડે છે. જે સ્વભાવે નિરામિષાહારી છે તેને આમિષાહાર ન કરવાનું વ્રત લેવાપણું ન હોય. આમિષ તેને સારું પ્રલોભન નથી, એટલું જ નહિ, પણ આમિષ જોતાં તેને ઓકારી આવશે.’

અહીં જોઈ શકાશે કે ગાંધીજીએ સ્વદેશીને એક વ્રત ગણાવી તેનો તે કાળસંદર્ભે મહિમા કર્યો છે. વળી, પોતાની આખી વાત થોડા જ શબ્દોમાં તર્કબદ્ધ રીતે કોઈ વકીલની જેમ મૂકી આપી છે. અને અંતિમ વાક્યમાં ‘ઓકારી’ જેવો જનસામાન્યમાં વપરાતો અને ઊલટી કરતી વખતે એમાં ભળતો અવાજ પણ સૂચવતો શબ્દ વાપર્યો છે. આમ, ભાષા સાહિત્યમાં સક્રિય બને છે ત્યારે તેનો સર્જક પોતાના વિચાર-ભાવોને પોતાને હાથવગા શબ્દોમાં સચોટ રૂપે મૂકવાનો પુરુષાર્થ કરતો હોય છે.

વળી આપણને જે કંઈ કામ કરવા માટે પૃથ્વી પર જેણે પણ મોકલ્યા હશે તેણે તે કામ પૂરું પાડવાની પણ અપેક્ષા રાખી હશે. આવી પણ એક તત્ત્વ-વિચારણા છે. ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલા અથેન્સના રાજપુરુષ પેરિકલીસ (Pericles) કહે છે :

‘Your great glory is
not to be inferior to
what God has made you.’

(પ્રભુએ તમને જે કારણે
નિરમ્યા છે તેથી ઊણા ન ઊતરવામાં
તમારી મોટી નામના રહેલી છે.)

એક તત્ત્વજ્ઞ રાજકારણી આ રીતે મનુષ્યને માટે નક્કી થયેલી ફરજ બજાવવાનો અહીં કાવ્યપુરુષાર્થ કરે છે. સાદીસીધી ભાષા પણ અહીં સાહિત્યના સર્જનમાં ઊણી ઊતરતી લાગશે નહીં.

તો વળી સ્પેનના બે મહાન કવિઓ વાન રામો યીમેનેઝ (જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૧) અને ફેડેરિકો ગાર્સિયા લોર્કા (જન્મ ઈ.સ. ૧૮૯૯) પછી ત્યાં નામના મેળવનાર કવિ યોર્જ ગીલે (Jorge Guileen) સ્પેનના આંતરવિગ્રહ વખતે દેશ છોડી અમેરિકા જઈને વસે છે. ત્યાંનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેણે સ્પેનિશનું અધ્યાપનકાર્ય કર્યું. એણે ૧૯૫૭-૫૮ દરમિયાન હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સ્પેનિશ કવિઓની કવિતા પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેમાં તેનો મુખ્ય મુદ્દો કવિતાની ભાષાનો હતો. તેમનાં આ વ્યાખ્યાનો ૧૯૬૧માં ‘Language and Poetry’ શીર્ષકથી ગ્રંથાકાર પામ્યાં હતાં. ત્યાર પછી માડ્રિડના તે કાળના સહુ નામાંકિત કવિઓનું એક મંડળ રચાયું અને તેમણે જુદા જ પ્રકારની કવિતા સર્જવા માંડી. આ કવિજૂથનું માનવું હતું કે કવિતા રહસ્યમય સર્જનની સાથે સાથે સભાન કળા પણ છે. કવિતાની વાણી પ્રત્યેક કવિની મૌલિક હોય છે એવી સ્પષ્ટ અને સ્વસ્થ એમની ધારણા હતી. યોર્જ ગીલેનો તેમની લાંબા ગાળાની કવિતારચના એક જ સંગ્રહમાં સંગ્રહાઈ છે, જેનું નામ છે ‘Cantilo’ (કેન્ટિલો). તેની સંવર્ધિત આવૃત્તિ

થતી રહી. આપણા માતબર કવિ કાન્તની જેમ તે એક જ કાવ્યસંગ્રહના કવિ છે !
 ત્યાંના ભૌગોલિક સાથે સાથે રાજકીય અંધકાર અને તત્કાલીન અંધાધૂંધીનો એને
 જાતપરિચય છે અને એટલે જ એ એક જગ્યાએ કહે છે : 'My certainty is
 founded in the dark' (મારી શ્રદ્ધાનાં મૂળિયાં તિમિરમાં રોપાયેલાં છે.) અહીં એક
 પણ શબ્દ નવો નથી, પણ એમાં જે કવિશ્રદ્ધાની સ્થાપના ક્યાં છે તે આબાદ રીતે પ્રકટ
 કરવામાં આવી છે. અને પછી એક કાવ્યમાં લખે છે :

'I, here, now,
 Wide awake, existing here and now,
 Once again, marvelous adjustment.'

(અહીં અને અત્યારે હું,
 સંપૂર્ણ જાગૃત, અહીં જ અત્યારે અસ્તિત્વવાળો,
 ફરી વાર, અદ્ભુત સુમેળ.)

કવિ પોતાના વિચારો આ રીતે શબ્દબદ્ધ કરીને કાવ્યાન્તે કહે છે :

'More, more and yet more !
 Towards the sun, in swift flight,
 The fullness makes its escape,
 Now I am only song !'

(વધુ, વધુ અને હજી વધુ !
 સૂર્યના તેજ પ્રતિ ઝડપી ગતિ
 પૂર્ણતા સરકતી ગઈ,
 હવે તો હું કેવળ ગીત !)

આપણે ત્યાં કબીરે આ અલૌકિક તેજનો મહિમા કર્યો છે. એક સાખીમાં કબીર
 કહે છે :

'કબીર તેજ અનંત કા, માનીં ઊગી સૂરજ સેણી,
 પતિ સંગી જાગી સુંદરી, કૌતિગ દીકા તેણી'

(કબીર કહે છે કે અનંતનું તેજ (પરમાત્માનો પ્રકાશ) એ એકસાથે અનેક સૂર્યોના
 ઉદય સમાન છે; પણ આ પ્રકાશ, આ કૌતુક, નિહાળી શકે છે.)

આમ તો આ શૃંગારની ભાષા છે. અહીં પતિ એ પરમેશ્વર છે અને તેની સાથે
 શયન કરનાર પત્ની એ આત્મયોગી છે. આ આત્મયોગી પરમાત્મા સાથે સદા સંલગ્ન
 હોય છે અને તેની જાગૃતિ એટલે કે આધ્યાત્મિક સમજનો ઉઘાડ તેને અનેકાનેક સૂર્યોનો
 પ્રકાશ નિહાળવાનું કૌતુક અનુભવાવી શકે છે. જાગ્રત આત્મા જ પરમાત્માને પામી

શકે છે એવી સાદીસીધી વાત કબીરે અહીં અલંકારની યોજના દ્વારા ભાષાના સમુચિત ઉપયોગથી સાહિત્યિક રચના દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

કબીર જુલાહા એટલે કે વણકર હતા. સાચો શબ્દસિદ્ધ કવિ પોતાની ભાષાશુદ્ધિનો કાવ્ય-વ્યાપારમાં કેવો સમુચિત ઉપયોગ કરી જાણે છે તે કબીરના ‘ઝીની ઝીની બીની ચદરિયાં’ પદમાંથી પામી શકાય છે. એ વણકર હોઈ વણાતી ચાદરનું ઉપમાન લઈ ગાય છે :

“ઝીની ઝીની બીની ચદરિયાં”

* * * * *

જો ચાદર સુર નર મુનિ ઓઢે ઓઢ કે મૈલી કિની ચદરિયાં,
દાસ કબીર જતન સે ઓઢી, જ્યો કિ ત્યો ધર દીની ચદરિયાં.”

વણકરે ચાદર તો સરસ બારીક વણી છે. પણ એ ચાદરને દેવ-માનવ-મુનિ સહુ ઓઢીને મેલી કરી નાખે છે. અહીં ચાદર એ સ્વયં જીવન છે. એને ધારણ કરનાર અજ્ઞાની લોક જીવનને કલુષિત કરી નાખે છે. શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસના તાણાવાણાથી આ જીવનરૂપી ચાદર વણાય છે એવો સરસ ભાષાપ્રયોગ કબીરે કરીને કાવ્યાન્તે જણાવ્યું છે કે ‘જ્યો કિ ત્યો ધર દીની ચદરિયાં.’ પ્રભુએ જેવું શુદ્ધ જીવન આપ્યું છે તેવી શુદ્ધતાથી જીવીને જીવનાન્તે પ્રભુને સમર્પિત થઈ જવાનું છે. આવી જીવનલક્ષી અધ્યાત્મવાદી વાત કબીરે પોતાના વ્યવસાયની ભાષામાં કરી છે.

આપણા કવિ સુન્દરમ્ લુહાર હતા. તેમણે ‘ઘણ ઉઠાવ’ કાવ્યમાં કહ્યું છે : ‘ઘણ ઉઠાવ મારી ભુજા’. શા માટે ? લોખંડ તો એના અસલ રૂપમાં ઘાટઘૂટ વગરના પતરા કે ગહા જેવું હોય છે. લુહાર તેને તપાવીને ઘણથી ટીપીટીપીને ધાર્યો ઘાટ આપે છે. આપણે જોઈશું કે અહીં પણ કવિએ સુન્દર કાવ્યકૃતિના સર્જનમાં વ્યાવસાયિક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

તો વળી સાહિત્યના પ્રવાહમાં ઊઠેલી નવી લહરો જોઈશું તોપણ ભાષાનો જુદી રીતે ઉપયોગ થયેલો જણાશે. આપોલીનેરની કવિતામાં કે આપણે ત્યાં ગુલામ મોહમ્મદ શેખની કવિતામાં ક્યારેક ભાષા ચિત્રકલાસમ બની જતી હોય છે. આમાં શબ્દોને કાવ્યમાંના અર્થ પ્રમાણે ચિત્રાત્મક રીતે ગોઠવીને એક પ્રકારની આકૃતિ આંખ સામે ઊભી કરવાનો ભાષાપુરુષાર્થ હોય છે. અમેરિકન હબસીનું એક કાવ્ય છે. ‘Blues’, એમાં માત્ર એક ‘Love’ શબ્દને એવી રીતે મુદ્રિત કરીને મૂક્યો છે કે તમે એનું ડાબેથી જમણે, જમણેથી ડાબે, ઉપરની નીચે કે નીચેથી ઉપર વાચન કરી શકો. આ પણ કાવ્યસર્જનમાં ભાષાની પ્રયુક્તિનો એક નમૂનો ગણી શકાય :

L
O
L O V E
E V O L
V
O
L

અહીં ચિત્રાત્મકતાના આશ્રય સાથે કાવ્ય ચારે તરફથી પ્રેમના અર્થ-આશયને પણ સ્ફુટ કરે છે. આ રીતે અક્ષર-શબ્દની ગોઠવણથી રજૂ કરાતું કાગળ પરનું આ કાવ્ય ચિત્રસ્વરૂપ અને ત્યારપછી એ એક જ શબ્દના અર્થો ચિત્તને ચોતરફથી ઘેરીને એક પ્રકારનો તનાવ ઊભો કરવો એવી ભાષાકીય પ્રયુક્તિ કવિનો અહીં બાહ્ય તેમજ અંતિમ આશય જણાય છે.

આપણા ગુજરાતી કવિ યોસેફ મેંકવાનની પણ આવી એક પ્રયોગાત્મક કાવ્યરચના ‘કવિલોક’ના ૧૯૭૮માં પ્રકટ થયેલા ‘પ્રયોગ વિશેષાંક’માં જોવા મળે છે. એનો એક અંશ અહીં કાવ્યમાં ભાષાકીય પ્રયુક્તિના નમૂના તરીકે રજૂ કરું છું :

મિ
લ
ચી
મ
ની
ઓ

ચિત્કારે છે સવારે સવારે

મિ

લ મિ

ચી લ

મ ચી

ની મ

ઓ આભની ભીની આંખોને છંટકારે

ઓ ચંદ્ર મહીં લબકારે...

પ્રસ્તુત કાવ્યખંડમાં ‘મિલચીમનીઓ’ની દૃશ્ય ચિત્રાત્મકતાની સાથે સાથે અર્થ-સંકુલતા પણ ભળેલી છે. અહીં કુલ ત્રણ પંક્તિઓ છે :

૧. મિલચીમનીઓ ચિત્કારે છે સવારે સવારે
૨. મિલચીમનીઓ આભની ભીની આંખોને છંટકારે
૩. મિલચીમનીઓ ચંદ્ર મહીં લબકારે...

આ ત્રણ પંક્તિઓને ઊભી અને આડી ગોઠવીને યંત્રસંસ્કૃતિએ ઊભી કરેલી સંકુલતાને કવિએ દૃશ્યસંવિધાનથી અભિવ્યક્ત કરી છે.

આ રીતે સર્જનમાત્રમાં ભાષા અવનવીન રીતે ગોઠવાઈ-સંયોજાઈ એ કૃતિને સર્જનાત્મકતા બક્ષે છે.

વેચતો નથી | ભગવતીકુમાર શર્મા

જઈને બજારે મારી કલા વેચતો નથી;
સંભળાવું છું બધાંને, કથા વેચતો નથી.
મારો જ હક ઉદાસી ને આશા ઉપર સદા;
સંધ્યા ન વેચું છું, હું ઉષા વેચતો નથી.
સાચા હૃદયની પ્રાર્થના એને પસંદ છે;
ઈશ્વર દુકાન માંડી દયા વેચતો નથી.
નિઃસ્વાર્થભાવે સર્વ સમર્પિત કર્યા કરે;
શ્રદ્ધાળુ છે એ સાચો, દુઆ વેચતો નથી.
પોતાના ન્યાયને એ બદલશે નહીં કદી;
યમરાજ માનવીને ચિતા વેચતો નથી.
સાચો અભેદમાર્ગ છે વરસે છે બધે;
આકાશી દેવ ઇન્દ્ર ઘટા વેચતો નથી.
સર્વાધિકાર મારો છે, મરજી મુજબ કરું;
વહેંચું છું સુખ બધાંને, વ્યથા વેચતો નથી.

આણ નથી | ભગવતીકુમાર શર્મા

નિશાન તાકવા જોકે કોઈની આણ નથી;
હું લક્ષ્ય વીંધી શકું, પણ ધનુષ્ય-બાણ નથી.
તમે સ્વીકારો મને, મારું કંઈ દબાણ નથી;
સ્વગત અપેક્ષા છે, જાહેર બુમરાણ નથી.
હૃદય-ધબક નહીં ઊતરી શકે આ શબ્દોમાં;
કલમમાં સાહી છે ભૂરી, એ લોહીઆણ નથી.
જીવી રહ્યો છું હું સાંપ્રત ક્ષણોને સથવારે;
હવે પછીની ક્ષણોની કશી જ જાણ નથી.

વિકલ્પ બંને સ્વીકારું તટસ્થ ભાવે હું;
ખુશી મર્યામાં નથી ને જીવ્યામાં હાણ નથી.
ફરી ફરીને હું ભળતો રહીશ માટીમાં;
વિદાય થાઉં છું, પણ આખરી પ્રયાણ નથી.

ક્ષણો ચિરાયુ | શંભુપ્રસાદ જોશી

ડૂબકી મારી છુપાયાં રાતભર...
સૂર્યથી તરબોળ સરિતાનીર -
કલકલ વહી રહ્યાં છે,
બાંધ થોભીને પવનના કાનમાં કેં
છાનુંછપનું કહી રહ્યાં છે,
કેલિમાં ગુલતાન ભેરુભૂલકાંને
ગોદમાં લઈ વ્હાલથી ભીંજવી રહ્યાં છે !

નાવડાં -
જાણે ક્ષિતિજને આંબવા (અલ્લડ વછેરાં)
તીરવેગે જઈ રહ્યાં છે !

ઝાડવાં -
શીતપાવનધન્ય થાવા મૂક પડછાયા બનીને
તટ ભણી ઝૂકી રહ્યા છે !

વાવટા (જર્જર સ્વયમ્) -
વ્હાણહેયે હામ પૂરવા
જોશથી ફરકી રહ્યા છે !

ને વિહંગો -
ચંચુથી ચીલા રચી અવકાશમાં
ઉલ્લાસથી ઊડી રહ્યાં છે !

લોપવી લોપાય ના
એવી ચિરાયુ આ ક્ષણો
રોપવા લઈ જાઉં મારે આંગણે
મહાવૃક્ષ થાવા !

ગીત | હરીશ મીનાશ્રુ

બચિયું એટલે એળે અહીં તો
લૂંટવ્યું એટલું વ્હાણ.
(પુણ્યસ્મરણ : ઉશનસ્મ)

*

બચિયું એટલે એળે અહીં તો
લૂંટવ્યું એટલું વ્હાણ
ઝાકળના એક બુંદમાં, માલમ
ડૂબજો બારે વ્હાણ.

જેમણે પૂનમ ગજવે ઘાલી, ઓટીએ વાળી આંટ
એમને ભાયગ હોય ના શીતળ તેજની ચંદન છાંટ
અમને ગમે
ચાંદ ઉછાળી ચોકમાં રમે
રસિયાજી રમખાણ.

માટીને મ્હોબતથી આલી એક-બે મૂઠી જાર
સૂંડલા ભરી ડૂંડલા : અધધ ઊગિયા રે ઓડકાર
અમને પડી
ચકલાં મારે ચાંચ તે ઘડી
અસલની ઓળખાણ.

વીંટલો વાળી મેલ્ય ને ભીતર ભૂંગળીમાં તું પદ
પરખંદાને પહોંચતું કરે નમણી એની નદ
અમને ફિકર
પોથીએ પૂર્યાં તેજ નહીંતર
ઝૂરશે શાહીઝાણ.

સતનો દીવો જાય હોવાઈ તોય ના કશું કેવ
પાંજરે પૂર્યા પોપટા જેવા ગોખલે ઘાલ્યા દેવ
અમને મીઠા
ભજન ભેગા રાત રે દીઠા
ઉદિયા રવિ ભાણ
હે જી રે અજવાળાંની આણ.

ફાંટા | સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

હું રસ્તા પર ઊભી છું
સીધી લાં...બા રસ્તો
એની વચ્ચોવચ્ચ.

આગળ પણ દેખાય ત્યાં સુધી રસ્તો
પાછળ પણ દેખાય ત્યાં સુધી રસ્તો.
જાણે એક લીટી જે લંબાય છે અનંત તરફ
બંને બાજુએ.

આગળ તો જતી આવું છું
આગળ અનેક જન્મો છે.
ને પાછળ પણ અનેક જન્મો વટાવી આવી છું અહીં સુધી.

આગળ જવાને બદલે પાછળ જવાય ?
ને પાછળ જાઉં તો કદાચ કોઈ ફાંટો આવે તો તેની ઉપર જવાય ?
ને તેના ઉપર જાઉં ને વળી બે-ચાર નવા ફાંટા આવે તો ?
મેં ન લીધેલા વિકલ્પો !
તો જુદી હોત જિંદગી ?
ને એ શાખાઓના બીજા ત્રણ ફાંટાઓ
અને તેમાંથી નવી ત્રણ વૈકલ્પિક જિંદગીઓ !
એ બધા ફાંટા પહોંચત નોખાં પરિણામો પર ?

અત્યારે તો ઊભી છું લાં...બા રસ્તા પર
શું
હું નથી ?
અને રસ્તો પણ નથી ?
બંને છે જ નહીં ? હતા જ નહીં ?
તો પછી આ મનના ફાંટાઓ એટલે ?...

હું ને અહમ્ બેઠા | લલિત ત્રિવેદી

તપસ્વી તૃણ ઉપર બેઠા હો એમ હું ને કલમ બેઠા !
સરસતી ! એક પગલું માંડવા હું ને જનમ બેઠા !
રૂઝવવા'તા અમુક આઘાત... અમુક જઝબાત જીવવા'તા...
રૂડા બે-ત્રણ સ્મરણની જૂઈમાં હું ને જબમ બેઠા !
તો બેઠા એમ જાણે કે અડાયા છાણા પર બેઠા,
અધૂરું શું રહી ગ્યું કે પછી હું ને ભસમ બેઠા !
કમાનોતીર મૂક્યાં ને નિશાનોનામ પણ મૂક્યાં...
ને રાવણહથ્થા-શા એક તારમાં હું ને અહમ્ બેઠા !
ન ઘંટારવ રહ્યા કોઈ સહજ એક જ્યોતની ઝિલમિલ...
શબદ-શી ટોચના માહોલમાં હું ને સનમ બેઠા !
પુદા બેઠા'તા... હું બેઠો'તો... ને લોબાન વ્હેતાં'તાં...
પુદા ! આ કઈ ઇબાદતગાહમાં હું ને ભરમ બેઠા !

શરૂઆત દીવા જેવી | લલિત ત્રિવેદી

તો ભક્તો ! આજની શરૂઆત દીવા જેવી કરવી છે,
આ તેંની કોડની ઠકરાત દીવા જેવી કરવી છે.
જુદેરો જાગ છે... વિસાત દીવા જેવી કરવી છે,
તરસ ને પાણીની અખિયાત દીવા જેવી કરવી છે.
હો ભીની ભીની રૂની વાટ ને હો રૂબરૂ લગ વાટ,
સભર આ ઘરની જરૂરિયાત દીવા જેવી કરવી છે.
ઈ કંકુવરણા આપણ બે ઉપર બોળાતી અઢળક સાંજ,
સખી ! ઈ સાંભરણની ભાત દીવા જેવી કરવી છે.
હો જરિયન નામ પેટવીએ... રણકતાં દામ પેટવીએ...
શરીર જેવી ભલી સોગાત દીવા જેવી કરવી છે.
જી રે જી... ખેડશું પરબું... ને ભરશું પ્યાલા રસબસતા...
આ લેતીદેતીની રળિયાત દીવા જેવી કરવી છે.
સમેટાઈને તારી સામે બેસી જઈશ, પરભુડા !
કે ઝંઝવાતની રજૂઆત દીવા જેવી કરવી છે.

મોભમ ઊભો છે | વિનોદ ગાંધી

પાણી વચ્ચે મહેલ ઊભો છે,
વર્ષોથી અડીખમ ઊભો છે.

તટથી જોતાં ભરચક લાગે,
કિન્તુ ખાલીખમ ઊભો છે.

એની સાથે કોઈ બીજું ના,
પોતે કમસેકમ ઊભો છે.

મરજીથી ઊભો છે અથવા
કોણે દીધા સમ ઊભો છે.

ઊભવાનું કોઈ કારણ પૂછો,
જાણે કે મોભમ ઊભો છે.

હરખ નથી એને ઊભવામાં,
એને શો છે ગમ ઊભો છે.

હાઈકુ

રમેશ પટેલ

સમુદ્ર; તટ-
ઉપર છોડી જાય...
શંખ-છીપલાં !

રોજ સવારે
પંખીના કલરવે
ચાડિયો જાગે !

ખેતર લીલું
કલરવ કરતું
જોઈ મેઘને !

ધગધગતા
રણમાં ઊંટ બેઠું-
ખજૂરી છાંયે !

ઉબડખાબડ રસ્તા પરથી જતો તમે તેને જુઓ તો લાગે જ કે આ છોકરો કઈ જાતનો છે, સરખી રીતે ચાલતો નથી અને થોડું દોડીને અટકી જઈ એકદમ ધીમી ચાલે ચાલે છે. ક્યારેક ઊભો રહી કંઈક જોયા કરે છે - આ તો તમારું નિરીક્ષણ થયું. પણ જ્યારે તે પોતાની સાંકડી ગલીમાં પ્રવેશવા આવે છે ત્યારે તો તે લગભગ એક શ્વાસે દોડી પોતાના ઘરની જાળીનો આગળિયો ખોલી નાખે છે.

ઘરમાં શું છે તે, તે આટલો રઘવાયો ભાગે છે? સમજાય એવું નથી. કહો કે આ તેની સ્ટાઇલ છે ઘરે આવવાની. તમે તેને રખડુ તો ન જ માની લો અને વિચલિત મનનો પણ નહિ.

ઘરનું તેને આકર્ષણ છે એમ પણ નથી. છતાં ઘર એ જ તેનું છેવટનું ને છેલ્લું આશ્રયસ્થાન છે.

ઘર ઘણું મોટું છે છતાં તે ઘરમાં કંઈ નથી એમ તેને લાગે છે. જાળી ઉઘાડતાં તેની નજર સામે ખુલ્લી ઓસરી અને ઓસરીની જમણી બાજુ હિંડોળો તેની નજરે પડે છે. તેણે હિંડોળો એટલી બધી વખત જોયો છે કે તે હવે દેખાતો જ નથી તેને. પછી સીધો ચોક. ચોકમાં ઊભા રહી ઊંચે જુઓ તો ઉપર અફાટ આસમાન. ઉઘાડું આસમાન. ને એકદમ ઉઘાડ ને અજવાસમાં ગરક થઈ ગયેલો ચોક. ચોકમાં ચોકડી અને નળ અને પતરાં જડીને બનાવેલો બાથરૂમ. ચોકની જમણી બાજુ રસોડું. ચોકના ઉજાસમાંથી જોતાં રસોડામાં માત્ર અંધકાર સિવાય કશું જ દેખાય નહિ. તેમાં બારી પણ નહિ.

તેના દાદા - તેના બાપાના બાપા આ રસોડાનો કબજો સવારે આઠ વાગે લઈ લે. તેના બે ભાઈ તેના કરતાં મોટા અને તેના બાપા તેના કરતાં ઘણા મોટા અને તેમને માટે તેના દાદા રસોઈ બનાવતા. દાદા તો તેના બાપા કરતા પણ ઘણા મોટા લાગે. માથે વાળ જ નહિ. પણ ચોટલી લાંબીને મોટી.

તેના દાદાનું ચિત્ર તેની નજર સામે કાયમ જડાયેલું જ રહેતું. તે તરત જ તેમનું વર્ણન આંખ મીંચીને પણ કરી શકે. આ રીતે - ગોઠણથી ઉપર સુધી પંચિયું. ઉપર ડિલ ઉઘાડું. છાતી પર વાળના ગુચ્છા. હોઠ થોડા ઢીલા. પાંપણો બહુ આછી. દાંત જરાયે નહિ. માથે જટાજૂટ ચોટલી ગાંઠ મારેલી.

દાદા જ્યારે સવારે રસોડું સંભાળે ત્યારે તેના બંને મોટા ભાઈઓ વાંચતા હોય. બાપા ચોકની સામેની ઓસરીમાં પૂજા કરે.

આમ તો આ પૂજા દાદા કરતા - હવે નથી કરતા. કેમ ?

તે જ્યારે પૂજાના કબાટને જોતો ત્યારે સૌથી પહેલું તેનું ધ્યાન આડા અવળા

પડેલા - તેને તેવું લાગતું - ભગવાન પર પડતું. ભગવાન બધા ગંદી થઈ ગયેલી ગોદડી પર આરામથી બેઠેલા તેને દેખાય. કબાટનાં નાનાંનાનાં બારણાં જૂનાં ખવાઈ ગયેલાં ને રંગ વગરનાં. તેના પર કંકુ અને ચંદનના ડાઘા તેને દેખાતા. ચંદન અને કંકુ તો આખા કબાટમાં દેખાય જ દેખાય. દીવી અને ટોકરી અને બેસવા માટે નાની સાદડી ગોળગોળ વીંટિલી પડેલી દેખાય.

આ બધું જોયા છતાં તેને તેમાં જરા પણ રસ ન પડતો. પણ ઘરની કંઈક મહત્ત્વની આ જગા છે તેવું તે મનમાં અનુભવતો.

આ ઓસરી પૂરી થાય ન થાય ત્યાં તો ઓરડાનું બારણું ને તેમાં પાછો હિંડોળો. આ બીજો હિંડોળો. તેના પર તેનો મોટો ભાઈ - સૌથી મોટો નહિં. - નવરો હોય તો જોરજોરથી હીંચકા ખાય.

તેના બાપા તરફ તેનું ધ્યાન બહુ ન જતું કારણ કે બાળા કંઈક ને કંઈક તેને કહ્યા કરે. એટલે સવારે જ્યારે દાદા રસોડું સંભાળે ત્યારે તે ત્રીજા માળના મોટા તોતિંગ ઓરડામાં ભરાઈ જાય. ત્યાં લાકડાની બે પટ્ટીની આડસવાળી જાળીની અંદર હાથ બહાર ઝૂલાવી બેસી જાય. ને બારી બહાર જોયા કરે.

આ ઓરડો કોઈ સાફ કરતું નથી. તેની તેને ખબર હતી. તેને તે પણ ખબર હતી કે અહીં કોઈ આવતું જ નથી. શા માટે તે આટલે ઊંચે ત્રીજે માળ ચડી જતો હતો તેની તેને ખબર ન હતી.

પણ બારીમાં લાકડાના કઠોડા પર હાથ ટેકવી બહાર ઝૂલતો રાખી તે બેસતો ત્યારે મોટા વહાણમાં ખૂબ ઊંચે તે બેઠો હોય તેવું તેને લાગતું. નીચેનો ચોક, નહાવાની પતરાની ઓરડી અને રસોડાનું ખુલ્લું બારણું આ બધું તેને એકદમ નાનું દેખાતું અને તેને મજા પડતી અને જોયા કરતો.

થોડી વારે ઓરડામાં નજર ફેરવતો. આખા ઓરડામાં ધૂળ જ ધૂળ ને નકામો સામાન ધૂળવાળો તેને દેખાતો. સામાન્ય જોતો જોતો પાછો તે ઉપર નજર કરતો તો આકાશ દેખાતું. આ ઓરડામાં તેને એકાંત મળતું હોય તેવું લાગતું. તેની જગા આ ઘરમાં આ ઓરડામાં જ છે તેવું તેને થતું લાગતું ને અનુભવતો.

તે નીચે જતો ત્યારે થતું - શું થતું ? તેને સમજાતું નહિ, એવું કંઈક થતું.

તે તેના પોતાના ઘરમાં અજાણ્યાની જેમ રહેતો એટલે તેણે આ ઓરડો પસંદ કર્યો હતો ? અથવા આ ઓરડો તેનાથી પસંદ થઈ ગયો હતો. આખા દિવસમાં જ્યારે તે નવરો હોય ત્યારે તે અહીં પહોંચી જતો.

તેની આ ઓરડા સાથેની લાગણીની ઘરના બીજા ચાર પુરુષોને ખબર છે કે નહિ તેની તેને ખબર નથી. તેની ખબર હોય તોપણ શું ફરક પડવાનો ?

બધાને ખબર હતી જ કે આ ઓરડો તેનો જ છે. માત્ર તેને જ ખબર ન હતી

કે આ ઓરડો મારો છે. આવું કેમ બને છે તેને સમજાતું નહિ.

બધા પોતપોતાનામાં વ્યસ્ત હોય એટલે તેને કોઈ બોલાવતું નહિ. આ વાત જ તેને સમજાતી ન હતી. બધા એકબીજાથી છૂટા ને દૂર દૂર હોય અથવા દૂર થતા જતા હોય તેવું તેને આટલો નાનો હતો તોપણ સમજાતું હતું. અલબત્ત કોઈ તેને મારતું કે ધમકાવતું નહિ. તેના તરફ કોઈ ધ્યાન જ ન આપતું ત્યાં ધમકાવવાની કે મારવાની વાત ક્યાં રહી.

ત્યારે તે બેચેન બની જતો.

તેનો નિશાળનો સમય થતો તેની ખબર તેના દાદા પાટલી, વેલણ ને મોટો થાળ લઈને રસોડામાંથી બહાર આવતા ત્યારે થતી. આ બધું ચોકડીમાં મૂકતા ત્યારે તે ત્રીજા માળથી નીચે ઊતરતો, જાણે મોટા જહાજના ઉપલા માળથી નીચે આવતો હોય તેમ.

તે શું ભણતો હતો તેને ખબર ન પડતી. પરીક્ષા શું કહેવાય તે તેને સમજાતું નહિ. પાસ થતો કઈ રીતે તે પણ તે જાણતો ન હતો. છતાં પાસ થઈ જતો.

અત્યારે તે ત્રીજા ધોરણમાં હતો.

તેનો મોટો ભાઈ દસમામાં અને તેનાથી મોટો જે તેને પોતાના ઓરડાની બારીમાંથી સામેના નીચેના માળના ઓરડામાં, બારી પાસે બેસી ચોપડી ખુલ્લી રાખી વાંચતો, ખુરશી-ટેબલ પર તે બી.એ.માં હતો. બી.એ.નું તે વાંચતો. તે મનમાં બોલતો – બી.એ. બસ બી.એ.

આમ ચાલતું હતું ને ઘરમાં એક પ્રકારનો સુનકાર અને સન્નાટા જેવું વાતાવરણ કાયમ રહેતું.

સવારે એક બહેન ઘર સાફ કરવા આવતા. તે જ બહેન સાંજે વાસણ સાફ કરવા આવતા.

દાદાને તેણે ક્યારેય બહાર જતા જોયા નથી, ને બાપાને તેણે આખો દિવસ ઘરમાં રહેલા જોયા નથી. છતાં દાદા, બાપા, બે ભાઈઓ બધા ઘરમાં જ હતા. ને તે પોતે પણ.

તેને મનમાં શું થતું તે તે જાણતો ન હતો પણ દાદા જો તેની સામે આવી જાય તો તેને કંઈક અવનવું લાગતું. માત્ર દાદા જ આ ઘરના મુખ્ય માણસ છે એવું લાગતું ને તે તેમની સામે ઊભો થઈ રહેતો. ને જોયા કરતો. દાદાને.

દાદાને આ વાતની ખબર હતી. દાદા બોલતા, “શું છે ?” ફરી બોલતા, “ઊભો છે કેમ ?” અને ફરી બોલતા, “તને હું પૂછું છું.” આ જોયા કરતો ઊભા ઊભા પછી આજુબાજુ જોતો ત્યારે દાદા બોલતા, “કેમ આમ કરે છે ?”

તે આજુબાજુ જોતો ત્યારે શું જોતો તેની તેને સમજ ન પડતી. ઘરમાં કોઈ જ નથી તે તેને સમજ પડતી. દાદા પછી ખસી જતા તેની સામેથી. ત્યારે દાદા સામે કંઈક

ચાળો કરવાનું તેને મન થતું, આળવીતરા જેમ.

ચારે તરફ જોતો ત્યારે ઘરમાં કોઈ જ નથી તેવો તેને અનુભવ થતો. તે કોને શોધે છે, કોને જોવા ઇચ્છે છે કંઈ સમજાતું ન હતું. તેને તેના દાદા, તેમનું ગોઠણ સુધીનું પંચિયું, છાતીના વાળ, માથે ચોટલી જોઈ તેને કંઈક ચાળા કરવા મન થતું, હમણાહમણાથી. છતાં દાદા સામે જ હોય ત્યારે આજુબાજુ જોતો. જોયા કરતો.

તે જ ઘરમાં હોય અને તેના દાદા જ ઘરમાં હોય અને બીજું કોઈ ન હોય ત્યારે બપોરે તેના દાદા થાકીને જાળી પાસેની ઓસરીના હિંડોળા પર સૂતા હોય ત્યારે તે દાદરાનાં પગથિયાં ધબધબ કરતો જોરથી ઊતરતો. તેના દાદાની આંખો ખૂલી જતી. તે જોયા કરતા ત્યારે તેને મજા આવતી હોય તેવું લાગતું એટલે ફરી દાદરાનાં પગથિયાં અવાજ કરીને ચડતો ને પાછો ઊતરતો.

છેલ્લાં ચાર પગથિયાં બાકી હોય ત્યારે ઊભો રહેતો. તે પગથિયાં ત્રાંસાં હતાં. તે દાદા સામે જોતો. દાદા તેની સામે જોઈ રહેતા, બોલતા નહિ કંઈ. પણ દાદા આવી રીતે જોયા કરતા એટલે તેની ન સમજાય તેવી મજા આવતી. ને છેલ્લાં ચાર પગથિયાં પરથી ભુસકો મારતો ને પાછો ઊભો રહેતો દાદા સામે જોયા વગર. તેને ખબર હતી. દાદા તેની સામે જોઈ રહ્યા છે ને મનમાં ગિન્નાય છે.

દાદાને સમજણ ન પડતી. આ છોકરો તેમને જોઈને ભૂરાયો કેમ થાય છે ? ત્યારે તે મનમાં કંઈક બબડતો.

આને ખાવા ન આપવું જોઈએ. એના બાપાને કહેવું પડશે. પણ બાપાને શું કહે ? છોકરો મને પજવે છે એમ ? – બસ પછી તે ત્યાંથી જાળી ખોલી બહાર જતો રહેતો. તેની દાદી, તેની બાની બા આ જ ગામમાં રહે છે. તે ક્યારેય તેના ઘરે આવતી નથી.

દાદર ઊતરી જાળી ખોલી તે બહાર ગયો તે તેના દાદા જોઈ રહ્યા ને પછી આંખો મીંચી પડ્યા રહ્યા. તેમને ખબર છે તે ક્યાં ગયો છે. તેની દાદીને ત્યાં.

તેની દાદી તેની માની વાત ક્યારેક કરે છે ત્યારે ગંભીર બની જાય છે. તારા દાદાની લાડકી હતી. નાની હતી ત્યારે તારી મા – તેની દાદીએ તેને એક વખત કહેલું. ત્યારે તેને ખબર પડી ગઈ હતી કે તેની મા મરી ગઈ છે.

તેની દાદી નજીક જ રહે છે – થોડી આઘે.

તેના દાદા વિચારતા હતા તે ક્યાં ગયો છે ત્યારે તે ઘરમાંથી નીકળી નાની ગલી વટાવી બીજી ખાડાખડિયાવાળી લાંબી શેરીના રસ્તા પર આગળ વધતો હતો ને તેના મનમાં ન સમજાય તેવી લાગણી થતી હતી. તેના દાદા તેને રાંધી ખવરાવતા તેના તરફ, તેના પોતાના આવા મોટા જહાજ જેવા ઘર તરફ તેને અણગમો કેમ થતો હતો ?

તે આમ જ વિચારતો હતો તેવું ન હતું પણ તેના મનના ભાવ આવા જ હતા.

આ ભાવ તે વર્ણવી ન શકે. માત્ર કહી શકે – મને ગમતું નથી ઘરમાં. તેના કારણમાં – જવા દો ને...

તે રસ્તા પરથી ચાલતો હતો પછી વળવાનું આવ્યું. આ શેરી પણ ઉબડખાબડ હતી. હવેલી પાસેનો રસ્તો થોડો સારો હતો. બહુ નહિ, થોડો. ત્યાંથી તે થાંભલાને અડી દોડવા માંડ્યો ને મોટા રસ્તા પર આવી ગયો ને હવે તેની દાદીનું ઘર.

નિશાળે જવાનું ન હોય ત્યારે અચૂક તે તે દાદીની પાસે પહોંચી જતો. તેને ત્યાં – જવા દો ને....

દાદીના ઘરે મોટા રસ્તા પર થઈને જવાય. રસ્તાની વચ્ચે જ શેરીમાં વળવાનું. ત્યાં તે લાઇટના થાંભલાને અડી તેની ફરતો હાથ ઘસી રાઉન્ડ લઈ દોડીને દાદીના ઘરે પહોંચી ગયો.

તેના પોતાના ઘર અને દાદીના ઘરમાં કેટલો બધો ફેર છે ! આ ઘરને મેડો નથી. માત્ર બે જ ઓરડા છે. મોટા ઓરડામાં હીંચકો છે. તેના ઘરે પણ હીંચકો છે. તેના પર તે હીંચકતો નથી. દાદીના ઘરે આવી તે તરત હીંચકો પકડી લે છે. દાદી તેને ઘણી વાર કહે છે – જોરથી નહિ ધીમે. પણ તે સાંભળતો નથી. દાદીનું આમ બોલવું તેને ગમે છે. દાદી તેને ગમે છે.

દાદીની દીકરી એટલે તેની બા – તેની બા દાદી જેવી હશે કે દાદી તેની બા જેવી હશે ? આવું આવું તેના મનમાં થતું નથી પણ હીંચકા ખાતા ખાતા તે પોતાના જ ઘરમાં હોય તેવું તેને લાગે છે. આ જ તેનું ઘર છે ને જોરથી હીંચકા ચગાવે છે.

દાદી કહે છે – તું આવી ગયો ?

દાદીને તેના પર હેત છે. હેત ? હેત શું ?

ખૂબ હીંચકો ચગાવ્યા પછી તે થાકી ગયો એટલે તે હીંચકા ખાવા બંધ કરી બેસી રહ્યો. દાદી બોલ્યા, “થાક્યો ?”

તે સૂનમૂન બેસી રહ્યો ત્યારે દાદી બોલ્યાં, “તારે માટે આજે લાડવો બનાવ્યો છે.”

લાડવો એટલે બે-ચાર રોટલી મસળી ભૂકો કરી ગોળ-ઘી નાખી બનાવે તે. કાયમ તો દાદી તેને રોટલી ને ગોળ, રોટલી ને ખાટું અથાણું આપે. પણ હીંચકા પૂરા થયા પછી ખાવા જરૂર આપે.

ત્યારે સમય અટકી ગયો હોય તેવું તેને લાગે છે. તે ત્યાં અટકી જાય છે. તે ક્યાંયે નથી એવું તેને લાગે છે. તે ભર્યો ભર્યો થઈ જાય છે. ભરપૂર ભરપૂર.

આ અંધારા ઓરડામાં તેની મા જન્મી હશે. અહીં તે રમતી હશે ને તેની જેમ જ હીંચકા ખાતી હશે. દાદી તેને કહેતી હશે – છોડી બહુ રહેવા દે હીંચકા મારવા. આ તારી બહેનપણીઓને કહી દે ઘરે જવાનું.

દાદી બાની બહેનપણીઓને પણ રોટલી-અથાણું કે રોટલી-ગોળ આપતી હશે ખાવા ?

બસ તેના મનમાં સમય અહીં અટકી ગયો હતો ત્યારે દાદી બોલ્યાં - કેમ મૂંગો બેઠો છે. લાડવો ભાવે છે ને તને ? લે તને આપું.

દાદી તેનું બાવડું પકડી માથા પર હાથ ફેરવે છે. તેને ઊઠવાનું મન થતું નથી. ક્યાંક સમય અટકી ગયો છે તેના મનમાં. પોતાના ઘરમાં તેને ગમતું નથી એવા કારણમાં તે પડતો નથી. અહીં દાદી તેને ગમે છે કે નહિ એવા કારણમાં તે પડતો નથી.

દાદી ન હોય તો ? આવું તે કલ્પી જ શકતો નથી. ધારો કે દાદી ન હોય, દાદીનું ઘર આ ગામમાં ન હોય તો !? તે વિચારી શકતો નથી.

અંધારું થવા આવે ત્યારે દાદા બારણામાં દેખાય. અને દાદી તેને કહે - હવે ઘરે જતો રહે. અંધારું થવા આવ્યું.

દાદા શું બોલે છે તેની તેને ખબર પડતી નથી. દાદા તેની સામે જુએ છે. કોટ ઉતારી ખીંટી પર ટાંગે છે. દાદા બહારથી આવ્યા છે તે તેને ખબર પડે છે.

“આને કંઈ ખાવા આપ્યું ?” દાદીને પૂછે છે દાદા.

“ક્યારનો રમે છે.” દાદી જવાબ આપે છે.

દાદા મનમાં કંઈક સમજી ગયા છે એવું તેને લાગે છે. તેને કંઈ કહેતા નથી. બોલાવતા નથી. માત્ર દાદી સાથે જ બોલે છે. દાદી જવાબ આપે છે. દાદા પછી થાકી ગયા હોય તેમ ઢિંડોળા પર બેસી જાય છે.

દાદા અને દાદી શું વાત કરે છે તેની સાથે તેને કંઈ જ લેવાદેવા નથી. તેને દાદા-દાદીની વાત સાંભળવાની ઈચ્છા પણ થતી નથી. ત્યારે દાદી ફરી બોલે છે - હવે ઘરે જતો રહે. કાલે પાછું તારે નિશાળે જવાનું છે.

હમણાં હમણાં તેને એક દોસ્ત મળી ગયો છે તેની જ ઉંમરનો. થોડા દિવસોમાં જીગરજાન દોસ્ત બની ગયો. રોજ મળવું એવું થઈ ગયું. ન મળે તો ચેન ન પડે. મજા ન પડે.

એ આના ઘરે આવે ત્યારે જાળી ખખડાવે ને તેના દાદા ચમકે. આ લગભગ ત્રીજે માળ હોય તેના મોટા ઓરડામાં બારી પાસે, તેની જાળી એવી હતી કે તેનો અવાજ ઠેઠ ત્રીજે માળ સંભળાય. તરત જ તે નીચે ઊતરી આવે ધબધબ કરતો. દાદા તેની સામે જોઈ રહે.

તેના દોસ્તને ઉપર લઈ જતો તેના દાદા જોઈ રહે. મનમાં તેમને થાય - બે થયા. એકનું હજી ઠેકાણે પડતું નથી ત્યાં. છતાં દાદા તેને કંઈ કહેતા નહિ.

ઉપર તેની બેઠકવાળી બારી પાસે બેસે. પહેલી વખત તેનો દોસ્ત બોલી ગયો હતો - આટલું મોટું ? ત્યારે આણે તેના દોસ્તને કહેલું - મારી દાદીનું ઘર તો સાવ

નાનું છે. તેને તો મેડો પણ નથી. એકદમ રજોઠીયા જેવી મેડી ને દાદરો પણ વિચિત્ર. આપણે પડુંપડું થઈએ. ઉપર ચડી ઊભા થઈએ તો છાપરા સાથે માથું ભટકાય અને કંઈ દેખાય નહિ. બારી હોય તો દેખાય ને. તને લઈ જઈશ.

દાદા, બાપાના બાપા ભૂલમાં તેને પૂછી બેઠા, “તારો દોસ્ત શું કહે છે ?”

તમારે શું કામ છે એમ તે બોલવા જતો હતો. દાદાને આ ખબર પડી ગઈ. દાદાને થયું આને હવે ખાવા ન આપવું. ત્યારે તે બોલ્યો હતો, “નાના છોકરા શું કરે એટલીયે ખબર નથી તમને.” તે શું બોલી રહ્યો છે તેના દાદા સામે તેની તેને પોતાને જ ખબર ન હતી. “ભણે છે.” આને બોલતાય નથી આવડતું – દાદાને થયું. પાછા તેમણે પૂછ્યું, “તારી દાદી શું કહે છે ?”

તે જવાબ આપે તે પહેલાં દાદા ચોકમાંથી ઓરડામાં જતા રહ્યા. ને તેનો ભાઈબંધ તેની સામે બોલ્યા વગર જોઈ રહ્યો. આને પણ પોતાનું વર્તન ત્યારે વિચિત્ર લાગ્યું. પણ શું કરે ? તેનો દોસ્ત તેની સાથે હોય ત્યારે તે ગેલમાં આવી જતો. આવી તેને ખબર પડતી ન હતી, શા માટે આમ થાય છે ?

આ બધું તેના દોસ્તને કંઈક નવું લાગતું.

તેના દોસ્તને તેણે કહેલું – મારી દાદીને ત્યાં આપણે જઈશું.

તે જ્યારે શેરીમાં થઈને જતા ત્યારે એકબીજાના ખભા પર હાથ મૂકીને ચાલતા. ખાસ મિત્રો હોય તે રીતે. ચાલતા ચાલતા કંઈક અગમનિગમની ખાસ વાતો કરતા. આમ ચાલતા તેની દાદીને ઘરે પહોંચી ગયા.

જતાવેત ઊંચકાનો કબજો લઈ લીધો ને તરત દાદીને પૂછ્યું, “દાદી, ઘરમાં બારી એક પણ નથી ?” દાદી જોઈ રહ્યાં. શું જવાબ આપે ? પછી બોલ્યાં, “તારે બારીને શું કરવી છે ?”

“પૂછું છું.”

“ના, નથી. પછી ? ઊંચકા બહુ ન ચગાવતા.”

અને એક છેડે સળિયો પકડી એનો દોસ્ત બેઠો. એક છેડે આ. અને ઊંચકવાનું શરૂ થયું. દાદી તેના દોસ્તને કંઈ કહેતી નહિ. તેની તેને નવાઈ લાગતી.

આમ તો તેના પોતાના દાદા પણ તેના દોસ્તને કંઈ કહેતા નહિ. ઘરમાં આવવા દેતા. ને મેડા પર જવા દેતા. તેના દોસ્તને દાદી રોટલી-ગોળ તેને આપતા તેમ આપતો. ખાવા. ને દાદા આવે – તેની બાના બાપા, ધોતિયા ઉપર ખમીસ અને તેની ઉપર કોટ પહેરીને.

કોટ પછી ખીંટી પર લટકાવે. લાકડાની ખીંટી પર. હાથ-મોઢું ધોવે. ફળિયામાં ખાટલો ઢાળી તેના પર ગોદડું પાથરી ઓશીકું મૂકી સૂએ. થાકી ગયા હોય તેમ.

આને જોઈ દાદા તેના માથા પર ક્યારેક હાથ મૂકતા ને પૂછતા, “આ કોણ છે ?”

“ભાઈબંધ.”

“એમ ?” આટલું જ તે બોલતા.

દાદા સાથે આ માથાકૂટ ન કરતો. પોતાના દાદા સાથે કરતો તેમ. તેમના ચાળા પણ ન પાડતો ને ચીડવતો પણ નહિ. તો પછી પોતાના દાદા સામે તે તોફાન કેમ કરતો ? આ તેની સમજ બહારની વાત હતી.

નિશાળ ન હોય ત્યારે શનિ-રવિ તેનો ભાઈબંધ તેના ઘરે આવતો તે માટે તેના દાદા તેને કંઈ ન કહેતા. શનિવારે તેની દાદીના ઘરે ગયો ત્યારે દાદા ઘરે જ હતા આજે. તેને જોઈ દાદા કંઈ જ ન બોલ્યા. તે પણ તેમની પાસે ન ગયો ને ભાઈબંધને લઈ પોતાનું જ ઘર હોય તેમ દર વખતની જેમ હીચકા ખાવા માંડ્યો.

ત્યારે દાદીને તેણે દાદા સાથે વાત કરતી બહાર જોઈ. આને લાગ્યું કે દાદા તેની જ વાત દાદી સાથે કરે છે.

ઘરમાં આવી દાદીએ કહ્યું, “તારા દાદા તને બોલાવે છે.”

દાદા તેને કોઈ દિવસ બોલાવે જ નહિ. આજે કેમ ?

હીચકા ખાઈ, રોટલી ને અથાણું ખાઈ તે બહાર ફળિયામાં ગયો. તેનો દોસ્ત પણ સાથે ગયો. દાદા બેઠા ન થયા, સૂઈ જ રહ્યા. દાદાના સફેદ વાળ તેને દેખાયા. તેમની થોડી વધેલી દાઢી પર તેનું ધ્યાન ગયું. તે જોઈ જ રહ્યો ખાટલા પાસે ઊભો ઊભો.

અચાનક દાદા બોલ્યા, “શું કરે છે તું ?”

આણે જવાબ ન આપ્યો. તેણે શું કરવાનું હતું ? શેનું ? તે કંઈ સમજ્યો નહિ.

દાદા બોલ્યા, “મારી પાસે બેસ.”

તે બેઠો. તેનો દોસ્ત ઊભો રહ્યો. દાદાને શું કામ હશે ? ત્યાં દાદા બોલ્યા, “તારા ઘરે તું શું કરે છે ?”

આનો શું જવાબ હોય તેની તેને કંઈ ખબર ન પડી.

“તારા બાપા મારી પાસે આવ્યા હતા.” પછી તેની સામે જોઈ દાદા ધીમેથી બોલ્યા, “તારી ફરિયાદ કરતા હતા.”

ત્યાં દાદી ખાટલા પાસે આવી ઊભી રહી. દાદા બોલ્યાં, “તું તારા દાદાને હેરાન કરે છે. તેમની સામે ગમે તેમ બોલે છે ?”

છતાં આ કંઈ ન બોલ્યો.

“તારા બાપા ફરિયાદ કરતા હતા તારી આવી.”

આ રોવા જેવો પણ ન થયો. તેના ભાઈબંધ સામે તેણે જોયું ત્યારે દાદા તેના હાથ પર તેમનો હાથ મૂકી બોલ્યા, “હવે તારા દાદા સાથે એવું કંઈ ન કરતો.”

આ કંઈ ન બોલ્યો ત્યારે દાદા ફરી બોલ્યા, ને દાદી પણ બોલ્યા, “મોટાનું માન

રાખવું જોઈએ ને !” તેને દાદીનું બોલવું સંભળાયું, “બાંગરાવેડા કરાય ?”
 દાદાએ કહ્યું, “જા હવે. તોફાન ન કરતો.” પાછા બોલ્યા, “કાલે આવજે પાછો.”
 રસ્તામાં તેના દોસ્ત સાથે વાત કર્યા વગર તે ચાલતો હતો. જરા પણ ઉતાવળે
 ચાલતો ન હતો. તેનો દોસ્ત થોડું ચાલી ઊભો રહી ગયો, “તારા ઘરે તો તારા દાદા
 કંઈ બોલે તો રાડ પાડીને તું તેમને જવાબ આપે છે. અહીં કેમ કંઈ જ ન બોલ્યો તું ?”
 પાછા બંને ચાલવા માંડ્યા. થોડું ચાલ્યા પછી તે ઊભો રહી ગયો, “તેમની સામે
 કંઈ ન બોલાય તે મારી બાના બાપા છે.”

તેનો ભાઈબંધ આમાં કંઈ સમજ્યો નહિ. બંને ચાલવા માંડ્યા. તેનો ભાઈબંધ
 તેનું ઘર આવતા છૂટો પડ્યો. તે એકલો ચાલવા માંડ્યો.

ઘર આવતાં તે સમસમી ગયો. દાદા ઘરે નથી ને ? દાદા ઘરમાં જ હતા. તેમનાથી
 બચવા માગતો હોય તેમ ઘરમાં ગયો. દાદા સામે જોયા વગર.

દાદાએ જોયું કે સમય થઈ ગયો છે છતાં પેલો જમવા નીચે નથી ઊતર્યો. ઉપર
 જ ભરાઈ રહ્યો છે આવ્યો ત્યારનો. ત્યારે તેમણે બૂમ મારી, “અનુ, તારે જમવું નથી ?”

ત્રીજા માળની બારીમાંથી તેણે હાથ લટકતા રાખી જોયું તો તેના દાદા નીચે ચોકમાં
 હતા ને ઊંચે જોઈ રહ્યા હતા. તેની તરફ.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૨૭) દીપમંગલ : મોહનલાલ મહેતા ‘સોપાન’, ૨૦૧૨, નવભારત સાહિત્ય
 મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૯૨, રૂ. ૧૭૫/- (૨૨૮) મનોમંગલ : મોહનલાલ મહેતા
 ‘સોપાન’, ૨૦૧૨, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૧૮૦, રૂ. ૧૭૫/-
 (૨૨૯) કોલોની : સિદ્ધાર્થ પારધે : ૨૦૧૨, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ,
 પૃ. ૧૯૨, રૂ. ૧૫૦/- (૨૩૦) પોતપોતાનાં અજાણ્યાં ઈન્દુ ઉડી મહેતા : ૨૦૧૨, લેખક
 પોતે ૧, અશોક નિવાસ કોઠારીવાલા મલાડ (વે) મુંબઈ-૬૪, પૃ. ૮+૧૨૪, રૂ. ૧૧૦/
 - (૨૩૧) જુગલબંધી : ઉદયન ઠક્કર, ૨૦૧૩, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ,
 પૃ. ૧૨+૧૩૧, રૂ. ૧૨૫/- (૨૩૨) ફળાદેશની નૂતન શતક પદ્ધતિ : એચ. એન.
 કેશવાણી, ૨૦૦૯, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૨૩૩) મરવું કોને ગમે
 : પ્રા. સૂર્યકાન્ત ભટ્ટ, ૨૦૧૨, લેખક પોતે, પ્લોટ નં. ૬/એ, લીમડાલેન, સંસ્કારનગર,
 ભૂજ ૩૭૦૦૦૧ પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૦૦/-

યશમાં વિનાનો એક દિવસ | કિશોર વ્યાસ

સવારના પહોરમાં જ રામાયણ થઈ. મેં ખાંખાંખોળા શરૂ કર્યા કે ઘરના સભ્યો સમજી ગયા કે : ‘પત્યું, કશુંક ખોવાયું લાગે છે. મારાં યશમાં મને ક્યાંય મળતાં ન હતાં. ટેબલનાં ખાનાંઓ ફેંફોસી લીધાં. કબાટને ખાલી કર્યો. ઘરમાં દિવાળી આવી હોય એવું થઈ રહ્યું. સૌને ચીજવસ્તુઓ ફૂદીફૂદીને આવ-જા કરવાની મેં ફરજ પાડી એથી તેઓ અકળાયા. ‘કોણ જાણે ક્યાં મૂકી આવો છો ? અમારે તો તમારી દરેક ચીજો શોધાશોધ જ કર્યાં કરવાની ?’

‘યશમાં મળી જાય પછી ક્યાં શોધવાનાં છે ?’ મેં તણાવભર્યાં વાતાવરણમાં પણ મજાક છેડી એથી તેઓ વધુ ગુસ્સે થઈ કહે : ‘શાકભાજીની લારીમાં, કોઈ દુકાનના કાઉન્ટર પર મૂકી આવ્યા હશે. હવે અહીં શોધો તે ક્યાંથી મળે ? હવે શોધ્યાં કરો તમતમારે. અમે તો થાકી ગયાં.’

ઘરનાં સૌનો યશમાં શોધવાનો આવો અસહકાર જોઈ હું નિરુપાય થઈ ગયો. શેરીના છેવાડે આવેલી બે દુકાને જઈને પૂછી આવ્યો. એક અઠવાડિયાથી શાક લેવા નહોતો ગયો તોયે શાકભાજીવાળાને પૂછી આવ્યો. એ મને યશમાં ન આપી શક્યો પણ સલાહ આપ્યા વિના રહી ન શક્યો : ‘તમારી ચીજવસ્તુનું ઠેકાણું તમારે જ રાખવું જોઈએ ને સાહેબ !’ ‘હાં, એ તો ખરું જ.’ મારે કહેવું રહ્યું. હું એ સલાહ વરસોથી સાંભળતો હતો એથી મને એની ખાસ અસર ન થઈ. માણસ પ્રાણી જ એવું છે કે એ અણગમતી સલાહને એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાનથી કાઢી નાખે છે. હું પણ એમાંથી શાને બાકાત રહું ? મારાં યશમાં સાવ સાદાં ન હતાં. નોકરીમાં એક ઈજાફાની સરકારે જાહેરાત કરી પછી ચારેક ઈજાફા વધારે વાપરી નાખીને મેં યશમાં બનાવડાવ્યાં હતાં. યશમાંની કિંમત સાંભળી જૂના જમાનાના મારા એક સગાંએ કહેલું : ‘હાય, હાય. આટલી કિંમતમાં તો નવી આંખો આવી જાય.’

‘તો મારા માટે બે લઈ આવજો, જેથી દુનિયાને બમણી જોઈ શકું’, હું બોલેલો.

હાલ તો યશમાંનો વિકટ પ્રશ્ન મારે ઉકેલવાનો હતો. કદાચ કોલેજમાં પણ ભૂલી ગયો હોઉં એમ માનીને કોલેજ જવાનો સમય થાય એની હું રાહ જોવા લાગ્યો. રસ્તા પરથી પડોશીએ મને ફળિયામાં, લીમડાના ટેકે નિરાંતવો બેઠેલો જોયો એટલે એ વાતો કરવા ઊભા રહી ગયા. ‘સરકારી નોકરિયાતોને આ મજા, નહીં ? જ્યારે ને ત્યારે રજા. એમ કહી નોકરિયાતોને ક્યારે ક્યારે મફતની રજા મળતી હોય છે એની એમણે મને એક યાદી સંભળાવી. મેં કહ્યું કે : ‘આજે તો એવી કોઈ રજા નથી. સાડા દસ થાય કે હમણાં નોકરીએ જવા નીકળું જ છું.’ એ હસીને કહે : ‘રાતે ઊંઘ નથી આવી કે શું ? અત્યારે તો સાડા અગિયાર થવા આવ્યાં.’ વિસ્ફોટ કરીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. હું

દોડ્યો. ઓસરીમાં ટીંગાડેલી ઘડિયાળમાં આંખ ખેંચીને જોયું તો દસ અને અગિયાર વચ્ચે કાંટો એવો ચાલતો હતો કે મને ચશ્માં વિના એ સાડા દસ જણાતા હતા. હું દોડાદોડ ઘરમાં જઈ કહેવા લાગ્યો, ‘અરે, મને કહેતાં પણ નથી કે આટલો બધો સમય થઈ ગયો ?’

‘અમને તો એમ છે કે ચશ્માંના શોકમાં તમે રજા પાડી દીધી હશે.’

જેમતેમ તૈયાર થઈ કૉલેજ જવા મેં ખભે થેલો ભરાવ્યો. ‘અરે, જમીને તો જાઓ.’

મને કૉલેજ પહોંચવાનો લાંબો પથ ચશ્માં વિના પણ ચોખ્ખો દેખાતો હતો. મેં બસસ્ટોપ તરફ જાણે કે દોટ જ મેલી. મંદિરમાં પ્રાર્થના કરીએ ત્યારે આપણને જાણ નથી હોતી કે ભગવાને આપણી અરજ સાંભળી કે ના સાંભળી. બસસ્ટોપ અને મંદિરમાં ઝાઝો તફાવત નથી. બંને જગાએ મોટાભાગે ઊભા રહેવાનું જ આવે. બસ આવવાની છે. ચાલી ગઈ છે કે હવે આવશે એની અટકળમાં રાહ જોયા સિવાયનો કોઈ વિકલ્પ ન હતો.

ખાસ્સી વાર પછી મોટાં ચશ્માં લગાવ્યાં હોય એવી બસ આવતી જોઈ. સૌ રણમેદાનમાં જવા સજ્જ થઈ ગયા. એક ધક્કે હું બસમાં ચઢી ગયો. આટલી ધક્કામુક્કીમાં પણ હું બસમાં જગા કરી શકું છું એનું મને આશ્ચર્ય શમતું ન હતું. કંડક્ટર પાસે કૉલેજ રોડની ટિકિટ માગતાં એ મારી સામે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. ચશ્માં વિના પણ એનું સૂકું મોં, તુચ્છકારભરી નજર હું જોઈ શકતો હતો. મેં પાંચ રૂપિયાની નોટને બદલે પાંચસોની નોટ આપી દીધી છે કે શું ? એ વિચારથી નોટને એના હાથમાંથી ખેંચી લઈ આંખને પણ બરાબર ખેંચીને જોયું તો એ બરાબર જ હતી. કંડક્ટરનો મૂડ બરાબર ન હતો. એમણે મને કહ્યું : ‘તમારી નોટ તમારી પાસે જ રાખો ને હેઠા ઊતરો.’

‘અરે, પણ આ સાચી નોટ છે, બનાવટી નથી.’

‘આ બસ કૉલેજ રોડ પર નહીં જાય, આશ્રમ તરફ જશે.’

‘મારો ગૃહસ્થાશ્રમ હજુ હમણાં જ શરૂ થયો છે ત્યાં સંન્યાસઆશ્રમની ક્યાં વાત કરો છો ? મારે તો કૉલેજ જવું છે.’

‘તો સિત્યોતેર નંબરની બસમાં બેસો.’

‘કેમ ? આ તો એ જ બસ છે ને !’

‘આ નવ્વાણું નંબર છે. અભાણ છો કે શું ?’

‘પણ મેં સિત્યોતેર નંબર જ વાંચેલો.’

‘એમ ? તમે તો સિત્તેર પણ વાંચો. હવે ઊતરશો કે આશ્રમ લગી આવશો ?’ આમ કહી એણે બેલની દોરી ખેંચી. કૉલેજમાં છૂટવાનો બેલ અમારા સૌના માટે દુનિયાનું શ્રેષ્ઠ સંગીત અમે માનતા આવ્યા છીએ. એ બે-પાંચ ક્ષણ પણ આઘોપાછો થાય તો અમે બેબાકળા થઈ ઊઠીએ છીએ. આજે આ ઘંટડી મને મૃત્યુઘંટ જેવી લાગી. દુષ્પન્તે ભરસભામાં જેમ શકુન્તલાને અપનાવવાનો ઇનકાર કરી દીધો હતો એમ મુસાફર તરીકે મને અપનાવવા કન્ડક્ટર રાજી ન થયો. એ રાજી થયો હોત તો મારે એટલા ગાઉ ચાલવું પડત કે માત્ર દિવસ જ નહીં, બોલી પણ બદલાઈ જાત. મેં અધવચ્ચે ઊતરી કૉલેજની

વાટ પકડી. મારા વિદ્યાર્થીઓને કોલેજ આવતાં જે થાક લાગે છે અને કટાણું મોં થઈ જાય છે એવા હાલ મારા પણ થઈ ગયા હતા. આચાર્યે મને મોડા પડવા બદલ તત્કાલિન : 'જુઓ મિસ્ટર, કેટલા વાગ્યા છે ?'

ઘડિયાળ તરફ મેં આંખને ખેંચી. કાંટાઓ અને આંકડાઓ મારા મોં જેવા ઝાંખાપાંખા મને જણાતા હતા. યશમાંના કારણે હું કંઈક ભળતો જ સમય કહી બેસીશ એવી બીકથી હાજરીપત્રકમાં મેં ચૂપચાપ સહી કરી દીધી. મેં સહી કરી કે સાહેબ ગર્જી ઉઠ્યા : 'તમે આ શું કર્યું ?' મેં આંખને ફરી ઝીણી કરી. કોઈ હીરાને તપાસતો હોઉં એમ આંખને ખેંચીને જોયું તો મેં સેવકભાઈની જગ્યાએ સહી કરી દીધી હતી. ચેકબુકમાં સહી કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને ખાસ મળતું નથી આથી હાજરીપત્રકમાં હું ખાસ ચીવટથી સહી કરી જાતને ધન્ય માનતો હતો. એમાં પણ આજે ચૂક થતાં હું શરમાયો. એ સમયે મારું અધ્યાપકપદ્મ મને કામે આવ્યું : 'સાહેબ ! આખરે તો હું આ સંસ્થાનો અદનો સેવક જ છું ને ?'

'સારું, સારું. હવે તમે જાઓ. પણ ધ્યાન રહે. આવતી કાલે મારા ખાનામાં સહી કરીને આચાર્ય ન બની જતા.'

પાછળ જોયા વિના જ મેં વર્ગમાં જવાનું મુનાસિબ માન્યું. કોઈ વર્ગમાં હું યશમાં વિના ચોપડી પકડી શકું એમ ન હતો. મેં જાતભાતની વાતો જોડી કાઢી. વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસને લગતા મારા વ્યાખ્યાનને પણ ખાસ સમજી શકતા નથી. કેટલાક તો પાટલી પર માથું ટેકવીને સ્વપ્નનગરીના નાગરિકો પણ થઈ જતા હોય છે. કેટલાક મૂઢમતિ હું શું ફેંકી રહ્યો છું એ ન સમજાતાં યશમાંની આરપાર તાકી રહેતા હોય છે. યશમાં પહેરીને બેઠેલા આવા એક પછી એક વિદ્યાર્થીઓના આ યશમાંવૈભવની મને ઈર્ષ્યા થઈ.

ઘરે આવ્યો ત્યારે સૌએ 'યશમાં મળ્યાં કે ?' એવા અઘરા પ્રશ્નથી મારું સ્વાગત કર્યું. મારા જવાબથી તેઓ હતાશ થઈ ગયા કેમ કે યશમાં વિના હું જે ભૂલો કરવાનો હતો એ ભોગવવાની એમના પક્ષે હતી. 'હવે નવાં યશમાંનો ખર્ચ કરી નાંખો' એમ સૌ છૂટથી કહેવા લાગ્યાં. સવારે સૌ પહેલું કામ એ જ હાથમાં લઈશ એવી ખાતરીથી સૌને નિરાંત વળી.

એકટાણાના ભોજનનું રાતે સાટું વાળી દીધું. યશમાં કરાવવા જઈશ તોયે અઠવાડિયા લગી નવાં યશમાં બનશે કે કેમ એની ચિંતામાં નીંદર વેરણ થઈ ગઈ હતી. યશમાં વિના જીવરામ ભટ્ટની માફક કશુંયે જોવા-વંચાવાનું ક્યાં હતું ? તે છતાં આદતવશ પુસ્તકોના કબાટ પાસે ઊભો રહી ગયો.

કબાટમાં 'યશમાં ઉતારવાના સો ઉપાયો' પુસ્તક પડ્યું હતું. મોટા અક્ષરો જોઈ એને હાથમાં લીધું. પુસ્તકની વચ્ચે દબાઈને મારાં યશમાં ત્યાં લહેરથી પડ્યાં હતાં.

રહીરહીને યાદ આવ્યું કે ગઈ કાલે મેં ચોપડી વાળીને આમ જ યશમાં મૂકી દીધેલાં. મેં મનોમન કહ્યું : 'હવે હું પ્રોફેસર સાચ્યો.'

અનુ. રેણુકા શ્રીરામ સોની

૧. માછલી

સાતતાડ ઊંડાં
 નીલ સમુદ્રનાં પાણીમાં હોય,
 કે નાના તળાવના
 ઢીંચણભર પાણીમાં હોય
 બધે રમતાં ભમતાં રહેવાની છે
 મારી આદિમ પ્રકૃતિ.
 ક્યાંય ક્યારેય
 ક્ષણવાર પણ સ્થિર
 રહી શકી છે કે રહી શકશે તું ?
 ચપળતા જ તારી ચંચળ જિંદગીનો છે
 સ્વભાવ – તારી સુંદરતા.

તું તો આવી રીતે
 આદિમ કાળથી આજ દિન સુધી
 રમતી જ રહી છે,
 ક્યાં સુધી હજુ બાકી રહી છે તારી રમત ?
 એનો કદી અંત આવશે ખરો ?

કોઈ સુંદર સુદીર્ઘ નેત્રવાળી
 નારીની મત્સ્ય જેવી ચંચળ આંખોના ઉલાળામાં,
 કે કોઈ મુગ્ધ દ્રુપદ, કન્યાના સ્વયંવરમાં
 મત્સ્યવેધના સ્થાને ગોળગોળ ચકરાતા લક્ષ્યમાં,
 તું જ્યાં પણ હોય
 બધે જ તારી પ્રભાવકતા એકસરખી,
 અને બધે જ તારો જયજયકાર.

આદિમ કામનાની માંસલ ગંધથી
 પલભરમાં વિમુગ્ધ અને વસ કરી દેવાની

અપૂર્વ સંમોહન કરી દેવાની કળા
આટલી બધી તારા સિવાય
બીજા કોને આવડે છે ?

હીરાની ચમક લઈ તિર્યક ગતિમાં
તું ફરતી રમતી રહે માટે જ
તને રમાડતાં રમાડતાં
ઝડપી લેવાને
ચતુર શિકારી
નાખે છે ગલ.

ગલના તીક્ષ્ણ કાંટામાં,
કે ગૂંથેલી જાળના ફાંસામાં,
અચાનક ભરાઈ પડીને
હંમેશ માટે
સ્થગિત થઈ જવાના ભયમાં
તું હોય છે સતત સંત્રસ્ત.

તો પણ તું શું છોડી શકી છે
તારી સ્વભાવ સુલભ ચંચળતા ?
કે છોડી શકી છે
રમતા રમતા રમાડવાની
આદિમ પ્રવણતા ?

આ લીલાયિત ચપળતા
તારા જીવનની અનવદ્ય કળા
અને જીવવાનો મધુમય લય છે,
આ લયમાં જ તેં હમેશાં
કર્યો છે મોહિત ચતુર શિકારીને
અને ભરી દીધી છે
તેના અણુઅણુમાં
તારી આદિમ અને આરણ્યક કામનાની
માંસલ ગંધ.

૨. ઊધઈનો રાફડો

હું જ્યાં જ્યાં
જ્યારે જ્યારે બેઠો છું
ત્યારે ત્યારે ત્યાં ત્યાં
મારી આસપાસ
હળવે હળવે ગોઠવાઈ ગયાં હોય છે
ઢગલે ઢગલાં પુસ્તકો.
પુસ્તકો તો જાણે
ઘોળી સફેદ ઊધઈ
ધીમે ધીમે
ચઢી ગઈ છે
મારા શરીર પર
ઊતરી રહી છે મારી અંદર.
અને આસ્તે આસ્તે ફરી વળી છે મારા આત્મા સુધી,
અને જાણે હું
પલટાઈને બની રહ્યો છું
એક વિરાટ ઊધઈનો રાફડો.
અને બહારના લોકો
જ્યારે મારી નજીકથી પસાર થતા હોય છે
ત્યારે તેઓ સાંભળે છે
મારી અંદર ઊઠતો કોઈ અનોખો ગૂંજરતો શબ્દ,
જે ઘૂમરાઈને અવિરત
પ્રગટ થતો હોય છે
મારા કંઠમાંથી.
હું નથી જાણતો
એવી દિવ્ય ક્ષણ
આવશે કે નહિ,
જ્યારે અવિરત
'મરા મરા' શબ્દનું રટણ કરતો હું
'રામ રામ' બોલતો થઈ જઈશ
અને ત્યારે એક સુંદર રૂપમાં
વાલ્મીકિ બનીને
હસતો હસતો બહાર આવીશ
ઊધઈના આ રાફડામાંથી.

શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાની લઘુ નવલ ‘રવજી માસ્તરનું મૃત્યુ’ વાંચતાં વાંચતાં સર્જકની એક લાક્ષણિકતા આ ભાવકની ચેતનામાં ઊપસતી રહી. સર્જક સ્વયં કોઈ પણ ક્ષણે કથારચકમાં મનસા-વાચા પ્રવેશતા નથી. નવલકથાનાં મુખ્ય ચરિત્રો ત્રણ છે : (૧) જેમનું મૃત્યુ થયું છે તે રવજી માસ્તર. તેઓ શિક્ષક નથી. પોસ્ટ માસ્તર છે. (૨) રવજી માસ્તરનાં પત્ની સાવિત્રીબહેન. (૩) પુત્ર શૈલેશ. આ રવજી માસ્તરનો પરિવાર છે. હા, એક પાત્ર આ કૃતિમાં આવ્યા કરે છે તે શાળાના શિક્ષક જગજીવન. તેનું નામ ટૂંકાવીને જગન કે જગનો એવા સંકેત તેમના મનમાં ને મનમાં ઉચ્ચારતા હોય છે.

આ કૃતિમાં મુખ્ય ઘટના વર્ણવાઈ છે તે પૃષ્ઠ બાવન પર આ પ્રમાણે છે.

ટૂંકકોલ માટે કે ટપાલના કંઈ કામ માટે આવનારે જોયું તો રવજી માસ્તર કંઈ વિચાર કરતા બેઠા હોય એમ ખુરશીમાં બરાબર ગોઠવાયેલી સ્થિતિમાં બેઠા હતા. જોનારને એક વાર તો એમ લાગ્યું કે માસ્તરને ઊંઘ ચઢી ગઈ લાગે છે. સમય પણ બરોબર બપોરનો હતો. જાગી જાય એવા ઇરાદાથી આમતેમ ખાંખાંખોળા કરીને અવાજ પણ થવા દીધો. પછી કોણ જાણે એને કંઈ વહેમ પડ્યો કે શું તે એણે રવજી માસ્તરને ઢંઢોળ્યા, ને ઢંઢોળતાની સાથે એ ઢળી પડ્યા.

પેલો ગભરાયો. ઘરમાં જઈને જુએ છે તો કોઈ ન મળે. આજુબાજુમાં કહ્યું ને લોકો ભેગા થયા. સાવિત્રીબહેન પણ એ જ પ્રમાણે આવી ગયાં. સહુની જેમ એ પણ ડઘાઈ ગયાં હતાં અને એક બાજુ ઊભા રહી ગયાં હતાં. એટલી વારમાં તો શૈલેશ મારમાર કરતો મોટરસાઇકલ પર આવી પહોંચ્યો. સાથે ડોક્ટરને પણ બેસાડતો આવેલો.

હા, બાવનમા પૃષ્ઠ પરનું વર્ણન લેખકના કથન પ્રમાણે ઉપર ઉતાર્યું છે. કથાના પહેલા પ્રકરણમાં પહેલું વાક્ય છે : ‘નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાને આગલે દિવસે જ રવજી માસ્તરનું અવસાન થયું.’ સર્જકે તે નાની નગરીમાં વસતા નગરજનોના પ્રતિભાવોને આરંભના પ્રકરણમાં મૂક્યા છે. ‘રવજી માસ્તર બિચારું ભગવાનનું માણસ કહી શકાય એમ હતું.’ વગેરે વગેરે. જગજીવન શિક્ષકના નામને બહુ વિવેકપૂર્વક ટૂંકાવીને ગામલોકોએ ‘જગન’ કર્યું હતું અને પોતાના તરફથી એને ભારાડી જેવી સંજ્ઞાની નવાજેશ કરી હતી.

બાવનમા પ્રકરણમાં સાવિત્રીબહેન અને શૈલેશના આગમન પછી, બીજાઓના આગમન પછી કથકસર્જક આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે : ‘સ્ત્રીઓ આવી પહોંચી હતી.

એ સૌ સાવિત્રીબહેનને વીંટળાઈને બેઠી અને એમનું રુદન સંભળાવા લાગ્યું.’

અને રાત પહેલાં તો રવજી માસ્તરનો અંતિમ સંસ્કાર પણ થઈ ગયો. બીજે જ દિવસે ઉઠમણું પણ થઈ ગયું અને ત્રીજે દિવસે તો સાવિત્રીબહેન અને શૈલેશે ઘરનો સામાન બાંધવા માંડ્યો. પોસ્ટ માસ્તર પોસ્ટ ઓફિસના સરકારી મકાનમાં જ રહેતા હતા. શૈલેશ સહુને કહેતો રહ્યો : ‘આ તો સરકારી મકાન, ખાલી કરવું જ પડે... પછી હવે ગામમાં ઘર ભાડે રાખીને રહેવાનો શો અર્થ ?’ આ પછી બાવનમા પેજ થી ૭૯મા પેજ સુધી શૈલેશની સક્રિયતા, સ્ફૂર્તિ, સૂઝ વર્ણવાયાં છે. સાવિત્રી બહેનનાં નાનાવિધ ભાવો પણ સર્જક બિનંગત રહીને વર્ણવે છે. હા, એમાં મળેલા મકાનનો મા-પુત્રને કેવો તો આર્થિક-માનસિક-દરજાનો લાભ મળે છે તે લઘુ નવલમાં વર્ણવાયું છે. જગન ભારાડીનું એક કથન પૃષ્ઠ ૭૮ પર નોંધાયું છે : ‘જૂનું મકાન હતું ત્યારે આ નવું ઊભું થયું એ વાત પણ સાચી ને શૈલેશભાઈ ?’

આ લઘુ નવલ મને એટલા માટે સ્પર્શી ગઈ કે સર્જકનો ‘આઈ’ તેમાં કોઈ ક્ષણે પ્રવેશતો નથી.

ઈચ્છું કે જેમણે આ લઘુ નવલ ન વાંચી હોય તેઓ વાંચે. હા, એમ પણ ઈચ્છું કોઈ ચલચિત્રસર્જક કૃતિના કથાનકને ઓડિયો-વિડિયો સ્વરૂપની કળા રૂપે સ્ક્રીન પર પ્રેક્ષકો સમક્ષ મૂકવા પ્રેરાય.

(તા. ૧૮-૨-૨૦૧૪)

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૩૪) પર્યાવરણ – પ્રીત આપણું લોકગીત : ડૉ. ઈન્દુ રામબાબુ પટેલ, ૨૦૧૨, લેખક પોતે, ૬૩૯, દાદાવાડી સીએડી ચોરાહા કોટા, પૃ. ૬૮+૨૯૨, રૂ. ૨૨૦/- (૨૩૫) દુબિયારા ખંડ-૧/૨ : અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ, ત્રીજી આ. ૨૦૧૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૪૬૦, રૂ. ૩૫૦/- (૨૩૬) રાઈ જેટલી સાવધાની પહાડ જેટલો લાભ : વેમૂડિ બલરામ, ૨૦૧૨, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૮૦/- (૨૩૭) નહીં માફ નીચુ નિશાન : અનુ. હેતલ સોંદરવા, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૨૬૪, રૂ. ૨૨૫ -

‘સંભારણાંની સફર’ | દક્ષા વિ. પટ્ટણી

‘સંભારણાંની સફર’ એ શ્રીમતી સુધા મૂર્તિએ મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલ પુસ્તક “How as taught my grand mother to read and other stories” નો શ્રીમતી સોનલ મોદીએ કરેલ ભાવાનુવાદ છે.

ગુજરાતી ભાષાનો વાચક વર્ગ હવે સુધા મૂર્તિનાં લખાણોથી ઠીક ઠીક પરિચિત છે. ‘મનની વાત’, ‘તમે જ તમારું અજવાળું’, ‘બોરસલ્લીની પાનખર’ અને ‘સંભારણાંની સફર’ એટલા પુસ્તકો તો સોનલ મોદીએ જ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે પણ એ ઉપરાંત ‘ડોલરવહુ’, ‘મહાશ્વેતા’ અને ‘દ્વંદ્વ’ એ પણ એમની સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ય છે.

‘સંભારણાંની સફર’ના લેખો ‘ગુજરાત સમાચાર’ની રવિપૂર્તિમાં પ્રગટ થયા ત્યારે જ અત્યંત લોકપ્રિય બનેલા અને તેમાંયે શ્રી સોનલ મોદીએ કરેલો આ સહજ સરળ ભાવાનુવાદ એટલો તો સુંદર છે કે આ કૃતિ અનુવાદ છે તેવો અનુભવ વાચકને થતો નથી. જાણે મૂળ ગુજરાતીમાં જ લખાયું હોય. તેનું સહુથી આકર્ષક અંગ હોય તો તેની સહજતા છે. આમ મૂળકૃતિ અને અનુવાદકલા બન્ને દષ્ટિએ આ એક આસ્વાદ્ય કલાકૃતિ બની રહે છે.

લેખિકા પોતે ઉચ્ચ કારકિર્દી ધરાવતી અને અત્યંત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ ઉપરાંત ભારત સોફ્ટવેર ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરાવી દુનિયાના નકશા પર મૂકનાર ઇન્ફોસીસ કંપનીના સ્થાપક અને ચેરમેન એવા શ્રી નારાયણ મૂર્તિનાં પત્ની હોવા છતાં સમાજના સામાન્યમાં સામાન્ય માનવીને સ્પર્શી જાય તેવી સરળ, સહજ, નિરાડંબર, સાદગીભરી એમની કલમે ગુજરાતમાં જ નહીં, અનેક પ્રદેશોના વાચકોનું દિલ જીતી લીધું છે. કેમ કે આ પુસ્તકના અનુવાદો મરાઠી, કન્નડ, હિન્દી તથા તમિલ ભાષાઓમાં થઈ ચૂક્યા છે. લેખિકા કેટલા આત્મવિશ્વાસથી કહે છે, “ખરેખર સારી વાર્તાને ભાષાની સીમાઓ નડતી નથી.” આવી ભાષાની સીમાઓને ઓળંગીને મનુષ્યની સંવેદનાને સીધો સ્પર્શ કરતી આ કથાઓ છે પણ એ વાર્તાઓ કથાઓ છે. એનું સાહિત્યસ્વરૂપ નવલિકા કરતાં જરા જુદું છે.

લેખિકા જાણે કોઈ ચોક્કસ જીવનદર્શનને નજર સમક્ષ રાખીને આપણા રોજબરોજના જીવનમાં બનતી તદ્દન સામાન્ય લાગતી ઘટના કે પાત્રોને પકડીને આ કથાઓ લખે છે. તેની કથાવસ્તુ સામાન્ય જીવનની સહજ ઘટના છે. તેમ તેનાં પાત્રો

આપણી આસપાસ જવતા આપણી જેવા જ અને ક્યારેક તો જાણે આપણે પોતે જ હોઈએ એવા માણસો છે. જે અસામાન્ય છે તે તો આ સામાન્ય પરિસરમાં રહ્યા રહ્યા તેનું નિરીક્ષણ કરી લેખિકાએ જે પ્રગટ કરી છે તે પોતાની જીવનદષ્ટિ છે, જીવન વિષેની સમજણ છે. જે કરોડો લોકોને સુખશાંતિથી જીવવાની એક સીધી અને સ્પષ્ટ કેડી દોરી આપે છે.

મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકનું શીર્ષક જુદું છે. જે વાર્તા પરથી છે તે આ કથાઓની પહેલી અને કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ કથા છે. મારાં દાદીમાને મેં કેવી રીતે વાંચતાં શીખવ્યું અને બીજી વાતો – તેનો ભાવાનુવાદ કરતાં સોનલ મોદીએ તેને ‘સંભારણાંની સફર’ એવું અત્યંત કલાત્મક શીર્ષક આપ્યું છે. ‘સંભારણાંની આ સફર છેક બાળપણથી શરૂ થાય છે. બાળપણની મુઘ્ધાવસ્થા, દાદા, દાદી, ફળિયા સામેનો ઓટલો, ગામનો ચોરો, ગામડાની એ લાઇબ્રેરી અને દાદાને મનોમન આપેલું વચન; જેમાંથી પછી અનેક ગામડાંઓમાં લાઇબ્રેરી ઊભી કરી અને પછી તો જે સેવા-ભાવનું આખું વટવૃક્ષ પાંગર્યું તેના મૂળમાં આ સત્ત્વશીલ કુટુંબના સંસ્કાર છે. બધા જ પ્રસંગોએ કોઈ ને કોઈ સાથેનું સંભારણું બનીને એ વટવૃક્ષની વડવાઈઓ બની રહે છે એવો સહજ તેનો વિકાસ અને વિસ્તાર છે.

દરેક કથાનું કથાનક પહેલી દષ્ટિએ તદ્દન સહજ પ્રગટ થયું હોય, કદાચ સત્યઘટના પણ હોય એમ લાગે, ત્યાં સુધીની ચોટ ઉપજાવે તેવું છે જે ભાવકના ચિત્તમાં સીધું ઊતરી જાય છે.

દરેક કથાનું વિષયવસ્તુ ટૂંકું, સચોટ, હૃદયસ્પર્શી અને સર્વાંગસંપૂર્ણ છે. ભાવનું નિરૂપણ, વિકાસ, ગતિ, પરાકાષ્ઠા અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ અન્ત, આવા કલાઅંશોને કારણે એ નવલિકાની નજીક છે, તો બીજી તરફ એ સ્મૃતિચિત્રો કે ચરિત્રલેખો તરીકે પણ એવા જ સુંદર છે. તેમાં વધારે આસ્વાદ્ય આ સ્મૃતિચિત્રો બન્યાં છે.

પહેલી જ કથા ભાભુ (દાદીમા)ને ભણાવ્યાં એ કથામાં લેખિકા વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલ દાદીમાની ઇચ્છાને માન આપી તેને પ્રેમથી ભણાવે છે તે કથાનો અંત કેટલો કલાત્મક અને સૂચક છે ! પૌત્રીને શિક્ષક રૂપે માન આપી તેના ચરણસ્પર્શ કરતાં, ભણવાથી કોઈ અપૂર્વ સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરતાં દાદીમા એમની પાસે અક્ષરજ્ઞાન ન હતું પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન કેટલું હતું ! પૌત્રીને ચરણસ્પર્શ કરતાં એ કહે છે. “આપણાં વેદપુરાણમાં તો કહ્યું જ છે કે શિક્ષકની જાતિ, ધર્મ કે ઉંમર ન જોવાય. તેમના જ્ઞાનને માન આપવું, ઉંમરને નહીં. લેખિકા આમ બાળપણથી જ એક સફળ શિક્ષક બન્યાં. તેના પહેલાં શિષ્યા દાદીમા – એ શિષ્યાએ આપેલું પ્રમાણપત્ર પણ કેવું છે ! એ કહે છે “આટલા ટૂંકા સમયમાં તેં મને લખતી-વાંચતી કરી... અને હા, ખૂબ પ્રેમથી.. જરાય લઢ્યા વગર. હવે હું સ્વતંત્ર છું.” આ શબ્દો, આ પ્રમાણપત્ર એ આ પુસ્તકમાં આવતી

દરેક કથામાં લેખિકા માટે, તેની જીવનપદ્ધતિને સમજવા માટે એટલું જ સાચું છે. બધી જ કથાઓમાં લેખિકા જે કોઈ સ્વરૂપે આવે છે પછી એ પૌત્રી હોય, મિત્ર હોય, શિક્ષક હોય, વિદ્યાર્થિની હોય માતા હોય કે સહયાત્રી હોય. પોતાની સાથેના પાત્રને એ જીવનનો કોઈ ને કોઈ પાઠ ભણાવીને જ રહે છે. હા, અત્યંત ટૂંકા સમયમાં : જીવનદષ્ટિને અત્યંત લાઘવથી પ્રગટ કરતી આ કલા એ એમની શૈલીની નોંધપાત્ર વિશેષતા છે. દાદીમાને તો લખતાં-વાંચતાં કર્યા પણ કંઈ-કેટલાંયને જીવન અને સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોતાં કર્યા અને તેથી પાછું પ્રેમથી, જરાય લઢ્યા વગર – જેના પરિણામે સ્વતંત્રતાનો, મુક્તિનો અનુભવ મારાં દાદીમાને જ નહીં, કંઈ-કેટલાંયે પાત્રોને અને સંવેદનશીલ વાચકોને આ કથાઓ વાંચ્યા પછી એવી સહજ, સરળ, પારદર્શક જીવનદષ્ટિ મળે છે કે જે તેને મુક્તિનો, સ્વતંત્રતાનો કોઈ અપૂર્વ અનુભવ કરાવે છે. સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । આ સિદ્ધિ નાનીસૂની નથી.

બાળપણથી જ લેખિકાનું જીવનલક્ષ્ય બહુ સ્પષ્ટ છે. દુનિયામાં બહુ થોડા માણસો આટલી સભાનતાથી જીવતા હોય છે. તેનું દષ્ટાંત “દાદા તમે ખુશ તો છો ને ?” એ સ્મૃતિકથામાં છે. આ કથામાં દાદા લેખિકાને કવિતાની પૂર્તિ કરવા એક કાવ્યપંક્તિ આપે છે અને કહે છે કે આની પૂર્તિ કર પંક્તિ છે –

જો પ્રભુ મને પક્ષી જેવી પાંખ દે તો...

હવે લેખિકાને પાદપૂર્તિ તો આવડે છે પણ એથી વિશેષ કશુંક તેની પાસે છે અને તે તેની કલ્પના – એ અદ્ભુત છે. એ જવાબ આપે છે :

“તો હું પડોશના ગામે જઈને ત્યાંની લાઈબ્રેરીમાંથી ઘણીબધી ચોપડીઓ વાંચી કાઢું... આ કલ્પનામાં બાળકીનું ભવિષ્ય વંચાય છે. તેની રગેરગમાં જ્ઞાનઝંખના ભરી છે. પછી તો એ દાદાને કવિતાનો ઉત્તરાર્ધ પણ કહી સંભળાવે છે. પરંતુ તેની મૌલિક કલ્પના અને જીવવાની સભાનતા તો બાળપણથી જ દેખાય છે.”

જ્ઞાનની આ પિપાસા – જીવન વિશેની આ સભાનતા ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થતી રહે છે. અભ્યાસકાળ દરમિયાન M.Sc.નો અભ્યાસ પણ હજુ તો ચાલુ હતો ત્યારે જે ખમીર બતાવ્યું છે તે અદ્ભુત છે. નોટિસ બોર્ડમાં એક જાહેરખબર જોઈ – તાતા મોટર્સની કંપની જેમાં પોતાની બધી જ લાયકાત હતી પણ છેલ્લે લખ્યું હતું... “યુવતીઓએ તસ્દી લેવી નહીં” આ છેલ્લી નોંધ વાંચી અને લેખિકાએ જે આઘાત અનુભવ્યો તેમાંથી એક અદ્ભુત નીડર, નિખાલસ, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ પાંગર્યું. જેણે જ્યાં સ્ત્રીઓને કદી કામ નહોતું મળતું તે સ્થાન મેળવ્યું, દીપાવ્યું અને જે આર.ડી. તાતા જેવા મહાનઉદ્યોગપતિનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યા – ભવિષ્યની પેઢી માટે વિકાસની એક દિશા ખોલી આપી. આ પથ્થરમાંથી પાણી કાઢવાનો પુરુષાર્થ જેનામાં છે તે કંઈ-

કેટલાંય સુષુપ્ત જીવનમાં પ્રાણનો સંચાર કરે છે ? તે કથાઓ માણવા જેવી છે.

દાદા, દાદીની કથાઓ ઉપરાંત બીજી કેટલીક જીવનના અમૂલ્ય પ્રસંગોને આલેખતી સત્યકથાઓ જેવી છે. મજાની વાત એ છે કે તેમાં લેખિકાનું અને સામેના પાત્રનું બન્નેનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત સાહજિકતાથી સુરેખ આકાર પામ્યું છે. દા.ત. “મા તારી કંઈ ફરજ નથી ?” પુત્રી સાથેની એ કથામાં લેખિકા શિક્ષક નથી પણ નાની પુત્રીનો પ્રશ્ન તેના જીવનને નવો વળાંક આપે છે. જ્યાં ઉત્તમ પડ્યું છે તેને પામવા એ શિષ્યા બની જાય છે. આ દષ્ટિએ તેની પાત્રાલેખનકલા નિહાળીએ તો “અબ્દુલ કલામ સર, સલામ”, “આપરો જે.આર.ડી.” વગેરે ઉત્તમ ચરિત્રકથાઓ છે જે અનેકપરિમાણી છે.

મને લાગે છે કે લેખિકાને દરેક કથામાં જીવનનું કોઈ એક સત્ય, સમજણ પ્રગટ કરવામાં છે. એ શું છે એ પહેલેથી નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. પછી એ વાતને ભાવકના ચિત્ત સુધી પહોંચાડવા એ જે કલાની રચના કરે છે તે કથાઓ જરા જુદા પ્રકારની રચનાઓ છે. તેમાં બે વિરુદ્ધ પ્રસંગો અથવા બે વિરુદ્ધ પાત્રો ગોઠવીને પોતાને જે કહેવું છે તે વાતને અસરકારક બનાવે છે. આવી કેટલીયે કથાઓમાં લેખિકા પોતે કહે છે તેમ હકીકતમાં એ પોતાની કલ્પનાના રંગો ઉમેરે છે. આવી કથાઓ જાણે આયાસપૂર્વક એક બોધ આપવા લખાઈ હોય તેવું લાગે છે. દા.ત. સંતોષી નર સદા સુખી, It happens only in india, સૂતેલા સિંહના મોંઢામાં... વગેરે કેટલીક રચનાઓ આ પ્રકારની સાયાસ રચના છે. તેમાં નવલિકાનું સ્વરૂપ દેખાય છે. તેનો અંત પણ સચોટ અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ હોય છે.

આ કથાઓની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે તેમાં લેખિકાએ નિરૂપેલ પાત્રનું વ્યક્તિત્વ જેટલું નિખરી ઊઠે છે એટલું જ લેખિકાનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ અનાયાસ તેમાં મહોરી ઊઠે છે. નિરપવાદ રીતે દરેક કથામાં લેખિકાનું પાત્ર એ સહુથી વધારે પાંગરી ઊઠે છે એ દષ્ટિએ આ કથાઓ નવલિકા કરતાં જુદી પડે છે. વળી દરેક કથામાં એને કશુંક વિશેષ કહેવાનું છે – ભલે કલાના સ્વરૂપમાં પણ દર્શન આપવાનું એ ચૂકતાં નથી. “અય મેરે વતનકે લોગો”માં કથાનો અંતે આપણા શિક્ષણમાં ઇતિહાસ કેમ ભણાવાય તેની કેવી સમજ આપી જાય છે !

અબ્દુલ કલામની સાદગી, નમ્રતા અને ગરિમાના આલેખન સાથે તેને જીરવવા સમર્થ લેખિકાનું વ્યક્તિત્વ પણ ઓછું ગૌરવશાળી નથી.

વિષયવસ્તુનું લાઘવ અને સચોટતા, મૂર્તિમંત જીવંત પાત્રો વાતાવરણની તાજગી, ટૂંકા અને સચોટ સંવાદો, નિર્બંધ વહેતો ભાષાપ્રવાહ, શૈલીનું માધુર્ય આ કૃતિઓને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

સૂધા મૂર્તિ – આમ તો મૂર્તિ એ એમની અટક છે. પરંતુ એમનાં લખાણો દ્વારા એમના વાચકો માટે એ અનેક અર્થમાં, સુધાની મૂર્તિ બની ગયાં છે. જીવન અને

સાહિત્યની સુધા મૂર્તિ તો છે જ પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમૂર્તને જે મૂર્ત કરે તે મૂર્તિ. આ લખાણોમાં લેખિકા જે એક પાત્ર સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે તે સુધા મૂર્તિ એટલે આનંદ અને મસ્તીથી ઊછળતું એક વ્યક્તિત્વ.

એમાં આનંદનો ઉછાળ છે તો સમજણનાં ઊંડાણ છે; માનવતાની, પ્રેમની અગાધ વ્યાપ્તિ છે તો કલાનો સંયમ પણ છે, આવા અમૂર્ત ભાવોને મૂર્ત કરતું લેખિકાનું પાત્ર પણ જે આ લખાણોમાં પાત્ર તરીકે પ્રગટ થયું છે તે આ કથાઓની એક અતિસુંદર, કલાત્મક, ઓજસ્વી આડપેદાશ છે. ચીલાચાલુ સ્વરૂપથી જુદી એવી આ કથાઓ એક અનોખું કલાસ્વરૂપ સર્જે છે.

જીવનનો એક ચિરંજીવ પ્રભાવ છોડી જાય છે જે કલાના ઓપ વિનાની, શુદ્ધ કલાના નિતાન્ત મધુર નમૂનાઓ બની રહે છે.

‘નૂરી’ની ગઝલસૃષ્ટિ | ડૉ. એસ. એસ. રાહી

પ્રણયમાં સાંપડેલી સરિયામ નિષ્ફળતા, વિષાદ-વેદના, વિહ્વળતા, અજંપો, અસંતોષ, લાચારી, મજબૂરી, બેબસી (અસમર્થતા), બેકારી (વ્યાકુળતા), બેખુદી (નિર્ભાનાવસ્થા), બેકદરી (અપમાન), જીવનની નિરર્થકતા તેમજ ઈશ્વર પ્રત્યેની પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા જેવા વિધિવિધ વિષયોનું પોતાની ગઝલોમાં બળકુંડ આલેખન કરનાર પરંપરિત ગઝલકાર ‘નૂરી’ની ગઝલો વિશે વાત કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

‘મજનૂ’, ‘શયદા’, ‘સગીર’, હસનઅલી નામાવટી, ‘આસિમ’ રાંદેરી, ‘સાબિર’ વટવા જેવા સિદ્ધહસ્ત શાયરોની પેઢી પછીના અને ‘અમીન આઝાદ’, ‘મરીઝ’, ‘ઘાયલ’, ‘શૂન્ય’, ‘સૈફ’ની પેઢીના ગઝલકાર ‘નૂરી’નો જન્મ ૨૫ માર્ચ ૧૯૧૭ના રોજ વતન જલાલપુર (નવસારી)માં થયો હતો. તેમનું પૂરું નામ મૂસા યુસુફ નૂરી. મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ લીધા પછી તેઓ શિક્ષક બન્યા હતા. ત્યાર પછી મુંબઈના સમાચાર-પત્ર ‘જામે જમશેદ’ના તંત્રી વિભાગમાં જોડાયા હતા. માત્ર ૧૫ વર્ષની કાચી વયથી જ તેમણે ગઝલસર્જનના બિસ્મિલ્લાહ કર્યા હતા. ‘વતન’, ‘બેગમ’, ‘અરુણોદય’, ‘ઈસ્માઈલી’, ‘મુંબઈ સમાચાર’ જેવાં સામયિકો-દૈનિકોમાં તેમની ગઝલો પ્રગટ થતી હતી. તેમનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ ‘અવસર’ ઈ.સ. ૧૯૬૮માં મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો હતો. જેમાં રુબાઈઓ, નઝમો, મુક્તકો, તઝમીન જેવી રચનાઓ સાથે ૧૨૪ ગઝલો ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવી છે. ૧૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪ના રોજ તેમનું અવસાન થયું ત્યારપછી ૯૫ ગઝલોનો બીજો સંગ્રહ ‘અવસર બીજો’ નામે ઈ.સ. ૨૦૦૦માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ‘નૂરી’ની ગઝલો ‘મધુવન’ (૧૯૬૧), ‘ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો’ (૧૯૮૬) ‘ગૂર્જર ગઝલસંચય’ (૧૯૮૮) અને ‘અમર ગઝલો’ (૨૦૦૭) જેવાં શિષ્ટ સંપાદનોમાં સંપાદિત થયેલ છે.

‘અવસર’માં ‘મરીઝ’, બરકત વીરાણી ‘બેફામ’, ‘સગીર’ અને ‘સૈફ’ પાલનપુરી જેવા મશહૂર શાયરોના આવકાર સાંપડ્યા છે તે બાબત પણ નોંધપાત્ર છે. ‘મરીઝ’ લખે છે : “લાગણીશીલ હૈયાને મુગ્ધ કરી નાખે એવા અનેક શે’ર એમની ગઝલોમાં મોજૂદ છે. નિષ્ફળ પ્રણય, વહેવારિક આઘાત, સામાજિક અન્યાય તો કોઈ ઠેકાણે આધ્યાત્મિક નિદર્શન એમની ગઝલોમાં સંચિત છે. આ અને એવા બીજા અનેક વિષયોનું નિરૂપણ એમણે ગઝલના હાઈને સાચવીને કરેલું છે. એ એમની કલાનો વિજય છે અને તે બળ પર તેઓ પ્રથમ શ્રેણીના ગઝલકાર લેખી શકાય.”

‘નૂરી’ના સમકાલીન શાયર બરકત વીરાણી ‘બેફામ’ પણ ‘નૂરી’ને કઈ રીતે પોંખે છે તે જુઓ : “ ‘નૂરી’ માટે આશ્ચર્યકારક ઘટના એ છે કે એ ગઝલના કિશોરકાળના કવિ છે અને એમનાં કાવ્યો ગઝલના યૌવનકાળનાં છે. એમનો પ્રવેશ ગઝલના બીજા યુગમાં થયો હતો, પણ એમનું પ્રતિનિધિત્વ ગઝલના ત્રીજા યુગનું છે. વીતેલી પેઢીના વાતાવરણમાં એ ગઝલો લખતા, પણ પછી સંજોગવશાત્ ક્ષેત્રસંન્યાસ જેવી સ્થિતિ એમણે સ્વીકારી લીધી. પણ મૂળ શાયરનો જીવ એટલે વર્ષો પછી ફરી પાછો એમણે શાયરીનો સંસાર માંડ્યો અને ગઝલસાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું. એમની ગઝલોમાં ગઈ કાલની અસર નથી, આજની અસર છે – આજનાં જ તાજાં ગુલાબ જેવી, એમના કૃતિત્વના પરિચયમાંથી આપણને એમના રસસુગંધની સભરતા જોવા મળશે.”

‘સગીર’સાહેબે ‘નૂરી’ને આશિષ આપતાં લખ્યું છે : “એમની ગઝલોમાં મેં જોયું – ચમત્કૃતિની પ્રમાણભૂત વિશેષતા, પોતાના રંગને છેવટ સુધીની વફાદારી, ખટક વિનાની રવાનીમય લહેર, વિચારોની તલાશ, ભાવને રજૂ કરવાની કલા, સુસંગત થાય તેવા રસમય શબ્દો, વિચારને સ્પષ્ટ કરતી રચના, હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે એવું દર્દ, તગઝઝુલ અને તખૈયુલનો સુમેળ. ‘અવસર’ એમની કાબેલિયતનું પ્રમાણપત્ર છે.”

તો ‘અવસર’ના પાછલા પૂંઠાં પર ‘સૈફ’ પાલનપુરીએ લખ્યું છે : “ગઝલ-સાહિત્યનો આ યુગ મુશાયરા-યુગ છે અને ભાઈ ‘નૂરી’ મુશાયરાના શાયર નથી. એમની પાસે મુશાયરાને આનુષંગિક એવી અભિનયછટા નથી. અને એટલે જ તો આજ સુધીમાં કોઈ મુશાયરામાં એમને વિમાનનો ખર્ચ આપીને બોલાવવામાં આવ્યા નથી. પણ ભાઈ ‘નૂરી’ની ગઝલસાધના મુશાયરાપ્રસિદ્ધિની ઓશિયાળી નથી. એ લખતા જ રહે છે, દિલની વાતો ગઝલની આંગળી પકડીને ઠાલવતા જ રહે છે. ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યનો જ્યારે કોઈ તટસ્થ યુગ આવશે ત્યારે ગઝલના એ મતવાલાઓની અંજુમનમાં એક જામ પર ‘નૂરી’નું નામ પણ મોટા અક્ષરે કોતરાયેલું હશે, એ નિર્વિવાદ છે.”

ગઝલકાર તરીકેની ‘નૂરી’ની પ્રતિભા કેવી હતી, તેમની ગઝલોનો દરજ્જો કેવો હતો તે જાણવા-નાણવા આ અવતરણો પૂરતાં છે તેવો મારો પણ દઢ વિશ્વાસ છે.

આ પ્રતિભાશાળી શાયરની દર્દીલી બાનીમાં હવે લટાર મારી તેનો રસાસ્વાદ કરીએ.

પ્રેમ એ તેમની ગઝલોનો મુખ્ય રંગ છે. વળી તગઝૂલ તેમને હાથવગું છે તેનું પ્રમાણ આપતા આ શે'ર જુઓ :

ઘણી સહેલાઈથી પાલવ પડાવીને તમે ચાલ્યા,
ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠી હતી, એ પામવા માટે.

*

તમે હતા તો હતું ઘરમાં કંઈક ઘર જેવું,
તમે ગયા તો નથી રહી શક્યું આ ઘર ઘરમાં.

*

તમારો પ્રેમ નથી એકલો કસોટી પર,
અમારી જિંદગી આખી અહીં સરાણે છે.

ઉપરના શે'રમાં વપરાયેલો 'સરાણે' જેવો કાઠ્ઠિયા આ પહેલાં કે પછી ગઝલમાં કોઈએ આબાદ વણી લીધો હોય એવું મારી જાણમાં નથી. ગુજરાતી ગઝલનો વળાંક પ્રસ્તુત શે'રમાં શું નથી જોવા મળતો ?

ગઝલની બાંધણી અને સજાવટ પ્રત્યે 'નૂરી' પૂરા સભાન હતા. એમાં જ્યારે બેચેની અને બેકરારી ભળે છે ત્યારે તેમની પાસેથી આવા શે'ર મળે છે :

પરિસ્થિતિ હવે પહોંચી ગઈ છે ક્યાં સુધી જોજો !
ગમે તે આવતું હો પણ તમારું આગમન લાગે.

*

નાહક સમયને રૂઝનું ગૌરવ મળી ગયું,
નહિતર કોઈનો હાથ હતો સારવારમાં.

*

ગુજરાતી ગઝલોમાંથી મારે ૧૦૧ શે'ર ખેંચી કાઢવા હોય તો 'નૂરી'નો નીચેનો શે'ર હું બેધડક અગિયારમા ક્રમે મૂકું :

નજર લાગી જવાનો જેમને ડર હોય છે 'નૂરી',
હું બંધ આંખો કરીને એમનાં દર્શન કરી લઉં છું.

જીવન અને મૃત્યુ વિશેનું તત્ત્વજ્ઞાન તો ઘણા શાયરોએ શે'રમાં ઢાળ્યું છે પણ 'નૂરી' સાહેબનો અંદાજે-બયાં (રજૂઆતની શૈલી) બેમિસાલ છે. આ શે'ર પાસે જરા અટકી જુઓ :

જિંદગીભર જેમને સંકોડીને રાખ્યા હતા,
એ પગો છેવટ કફનમાં 'નૂરી' લંબાવી ગયો.

જીવનની વિષમ પરિસ્થિતિમાં કાંધ આપવા કોઈ તૈયાર હોય તો તેનું નામ છે મૃત્યુ. આ ફિલસૂફીને શે'રના રંગમાં ઢાળી 'નૂરી'એ કમાલ કરી બતાવી છે. 'સંકોડી' જેવું સકર્મક ક્રિયાવાદ અહીં આગતુક નથી લાગતું. કેવળ ભાવ નહીં પણ ભાષા પાસેથી કામ કઢાવવાની 'નૂરી'ની આવડત આ શે'ર દર્શાવી આપે છે.

છહો દાયકો ગુજરાતી ગઝલના વિકાસનો દાયકો હતો તેમ મુશાયરાપ્રવૃત્તિના અતિરેકનો પણ દસકો હતો. મુશાયરાથી લગભગ દૂર રહેલા 'નૂરી' તો કેવળ ગઝલસાધનામાં જ રત હતા. તેમની ગઝલ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને તલપને લીધે જ આવા શે'રનું અવતરણ થયું હશે :

કોણ જાણી શકે દરદ મારું ?
મુજથી પણ કેટલું એ છાનું છે ?

*

નિરખી લીધા છે તમને હજારો વખત છતાં,
દિલને તરસ છે એની એ, આંખોને પ્યાસ છે.

*

તમારી જ તસવીર એમાં ઊઠી,
અમસ્તી જ રેખાઓ દોરાઈ ગઈ.

'નૂરી' પાસેથી રિન્દાના કલામની છાબ પણ મળે છે ! 'સાકી' રદીફ પરની ગઝલના નીચે ટાંકેલા શે'રની છટા માણવા જેવી છે :

નશામાં આ પગો અથડાય તો એની નવાઈ શું ?
કે શુદ્ધિમાંય લોકો કંઈક ઠોકર ખાય છે સાકી !

મદિરા ન પીવાની તૌબા કરવા કરતાં નશો લાખ દરજજે સારો એવું નિવેદન તો 'નૂરી' જ કરી શકે ! નીચેના શે'રને મમળાવશો તો આ વાત સ્વયંસ્પષ્ટ થઈ જશે :

મદિરાએ મને આવો અહંકારી કર્યો નહોતો,
નશો કંઈ એટલો ઝાહિદ ! મને લાગે છે તૌબામાં.

'સાકી', 'સંબંધ', 'હરીફ', 'અંધકાર', 'નજર', 'દુનિયા', 'મજા', 'દોસ્ત', 'ગાંઠ', 'યાદ', 'દિન', 'રસ', 'પગલાં', 'થાક', 'જીવન', 'શોભા', 'રસ્તો', 'ઓથ' જેવા એકશબ્દી રદીફ પર લખાયેલી મુસલસલ (ભાવસાતત્યપૂર્ણ) ગઝલો પણ 'નૂરી'ના ફાલમાં જોવા મળે છે. કોઈ સંશોધકને નવી અને આધુનિક ગઝલનાં મૂળ 'નૂરી'ની આ પ્રકારની ગઝલોમાંથી મળી આવે તો નવાઈ નહીં !

સામે પક્ષે 'ક્યાં છે ?', 'મુકદ્દરની વાત છે', 'રહ્યો છું હું', 'થઈ જાએ', 'થાતો જાઉં છું', 'કોણ માનશે ?', 'યાદ આવે છે', 'નથી હોતી' જેવા પ્રલંબ રદીફ પરની ગઝલો પણ 'નૂરી' પાસેથી મળી આવે છે. આ રદીફ પર તેમના ગાળાના શાયરોએ

પણ ગઝલો લખી છે છતાં આ રદીફ પર લખાયેલી કેટલીક ગઝલોમાં ‘નૂરી’ની સ્વકીય મુદ્રા ઊપસી આવે છે.

ગઝલનો મત્લઅ (પ્રથમ શે’ર) તો ભલભલા શાયરની કસોટી કરાવે છે. ‘મરીઝ’ પાસેથી આપણને નોંધપાત્ર મત્લઅના શે’ર મળ્યા છે. તેમ ‘નૂરી’એ પણ કેટલાક ચોટડુક મત્લઅ બેશક આપ્યા છે. ગઝલના અભ્યાસીઓનું ધ્યાન તે તરફ જાય તે માટે થોડાક અહીં ઉતારેલ છે :

કેટલા ગમ પી ગયો છું હું ખુશીના ખ્વાબમાં !
કંટકો ચૂમી લીધા છે મેં કળીના ખ્વાબમાં !

*

તમારા રાહમાં બસ એક વેળા નામ થઈ જાએ,
પછી આ જિંદગી આખી ભલે નાકામ થઈ જાએ.

*

એવું તો ક્યાં છે, તારો પ્યાર નથી !
એ ખરું છે, કે ઈન્તેજાર નથી.

*

એક સરખા લાગે છે એ મુજથી બેપરવા મને,
કે હવે કહેતા નથી કોઈ વિષયમાં ના માને.

*

તારી નજર વિશાળ છે એની તો ના નથી,
દુઃખ એ જ છે કે એમાં અમારી જગા નથી.

*

જરાક કીધી હતી એમણે નજર ઘરમાં,
દીવાલનેય થઈ ગઈ હતી અસર ઘરમાં.

ગઝલના નાજુક મિજાજની આછેરી ઝલક ‘નૂરી’ની ઉપર્યુક્ત શે’રસૃષ્ટિમાં પામી શકાય છે.

‘નૂરી’ના કેટલાક સંગાથી શાયરોની જેમ ‘નૂરી’ પોતાની ગઝલોમાં બધા જ કાફિયા વાપરી નાખવાના મોહમાં સરી પડ્યા નહોતા તે તેમનું જમાપાસું ગણી શકાય. વળી તેમની ગઝલો ૧૧ થી ૧૫ શે’ર સુધી ધસમસતી નથી તે તેમનો શાયર તરીકેનો સંયમ પણ દર્શાવે છે.

વિરક્તિ, ઉત્સુક, નિશ્ચિત, પ્રકાશિત, પરિચિત, પરિસ્થિતિ, સુવાસિત, નિર્દોષ, નિષ્ફળ જેવા ચલણી શબ્દોનો ‘નૂરી’એ પોતાની ગઝલોમાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે તો ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો પણ બેશુમાર વાપરી જાણ્યા છે. કઝા, વફા, ફલક, રાહબર, નિગાહ,

વાકેફ, બેકરાર, ફિદા જેવા જાણીતા બની ગયેલા શબ્દોનો તેમણે સદુપયોગ કર્યો છે તો મગફરત, તકરીર, તદબીર, સરકશી, મુન્તઝિર, બેનઝીર જેવા અઘરા શબ્દો બાધારૂપ ન નીવડે એવી સહજતાથી ગૂંથી લીધા છે. જે તે ગઝલ નીચે અઘરા શબ્દોનો અર્થ મૂકી આપી ભાવકોની ચિંતા દૂર કરી આપી છે.

ગઝલની વિવિધ બહરનો ‘નૂરી’એ ઉપયોગ કર્યો છે. પણ મુત્કારિબ અને હજઝ જેવી અનુક્રમે ૨૦ માત્રા અને ૨૮ માત્રાની બહરમાં તેમણે ઝાઝેરી ગઝલોનું સર્જન કર્યું છે. બહરની શિસ્તનું ‘નૂરી’એ બરાબર પાલન કર્યું છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

ગુજરાતી ગઝલની પરંપરાને નિભાવનાર અને નિખારનાર ‘નૂરી’સાહેબની ગઝલો પોતીકી મુદ્રા અને કૌવત ધરાવતી હોવાથી ગઝલસાહિત્યમાં બેનમૂન ઉમેરારૂપ બની રહે છે.

મહાન સાહિત્યકારોની શોધમાં : નોબેલ પારિતોષિક-વિજેતાઓ પર

એક અભ્યાસ ભાગ-૨ | પ્રદીપ ખાંડવાળા

આ લેખના પહેલા ભાગમાં સાહિત્યના નોબેલ પારિતોષિકના ૧૦૭ વિજેતાઓની સંક્ષિપ્ત જીવનકથાઓને આધારે થોડાંક તારણો પ્રસ્તુત કર્યા હતાં. બીજા ભાગમાં જે કારણોને આધારે એમને ઇનામ મળ્યાં હતાં એનું વિશ્લેષણ રજૂ કરું છું.

સ્વીડનની અકાદમીનાં ધોરણોની ખોજ

મારે જાણવું હતું કે કયાં ધોરણોને આધારે સ્વીડનની અકાદમી વિજેતાઓ ચૂંટતી હતી. આલ્ફ્રેડ નોબેલના વસિયતનામામાં કોને પારિતોષિક આપવું એનો નિર્દેશ થયો છે : સાહિત્યમાં સૌથી આગવું કામ આદર્શ દિશામાં કર્યું હોય તેને. પણ આદર્શ દિશા એટલે શું તેની કોઈ વ્યાખ્યા નથી આપી. એટલે કે બદલાતા સંજોગોમાં અકાદમીને આનું સંજોગવશાત્ અર્થઘટન કરવું પડ્યું છે.

સ્વીડનની અકાદમીની ઇનામ એનાયત કરવાની પદ્ધતિ રસપ્રદ છે. દર વર્ષે સ્વીડનની અકાદમી દેશદેશવારની સાહિત્યસંસ્થાઓ અને નામાંકિત અભિજ્ઞો અને વિવેચકોને નામો સૂચવવા વિનંતી કરે છે. આ પ્રક્રિયાથી પચાસેક નામો સૂચવાય છે. અકાદમીની નોબેલ કમિટી આ નામોને તપાસે છે અને છેવટે પાંચેક નામોની ટૂંકી યાદી તૈયાર કરે છે. આ પછી આ પાંચેનાં સર્જનો ઝીણવટથી તપાસાય છે. તે પછી અકાદમીના સભ્યો વોટિંગ કરે છે અને જેને અડધાથી વધુ વોટ મળ્યા હોય એને વિજેતા તરીકે અકાદમી ઘોષિત કરે છે. પારિતોષિક સાથે લગભગ રૂપિયા સાઠ લાખનો ચેક વિજેતાને હાલમાં મળે છે.

નોબેલ પારિતોષિક જગતનું સૌથી પ્રતિષ્ઠિત ઇનામ છે એટલે સ્વીડનની અકાદમીએ અપનાવેલાં ધોરણોથી ખ્યાલ આવે કે કઈ જાતના સાહિત્યકાર મહાન ગણાય

છે. આમ તો કોઈ જડ ધોરણો અકાદમીએ પ્રસિદ્ધ નથી કર્યા પણ શા માટે પારિતોષિક-વિજેતાને મળ્યું એનાં કારણો તે ટૂંકમાં આપે છે. આ કારણોના કંટેટ એનાલિસની પદ્ધતિ અપનાવી મેં ધોરણો શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પદ્ધતિમાં ચાવીરૂપ શબ્દોનું વિશ્લેષણ કરી ધોરણોનું વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. આવા વિશ્લેષણ દ્વારા નીપજતાં ધોરણો જોતાં એવું લાગ્યું કે ધોરણો બે ભિન્ન પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. ભાષા કે શૈલીસામર્થ્ય ધોરણો અને વસ્તુ કે તત્ત્વસામર્થ્ય ધોરણો. બન્ને જાતનાં ધોરણોમાં પેટાવર્ગો નિપજાવ્યા. સંક્ષેપે, અપનાવેલી પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે હતી.

શૈલીરૂપી સામર્થ્યનાં ધોરણો :

૧. લેખનીની કલાત્મકતા (artistry), જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા બારીકાઈ, કુશળ કારીગરી, મોહકતા (grace), અદ્ભુત ગૂંથણી.
૨. લખાણની કાવ્યાત્મકતા, જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા ઊર્મિશીલતા, કાવ્યાત્મક રચના, ગેય ભાષા, ઈન્દ્રિયજન્યતા (sensuousness), સંવેદનશીલતા, સુંદરતા, અને કાવ્યાત્મક તરંગ.
૩. સ્પષ્ટતા, જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા લખાણની સ્પષ્ટતા.
૪. તેજસ્વિતા, જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા તેજસ્વી રચના.
૫. વૃત્તાંતબળ (narrative power), જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા વૃત્તાંત-કુશળતા, ઉખીલ અને બલિષ્ઠ પ્રદર્શન, શક્તિશાળી લખાણ, અને વૃત્તાંત-કૌશલ્ય.
૬. વિનોદવૃત્તિ, જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા વ્યંગ, વિનોદ, ચતુરાઈ, વકોક્તિ.

તત્ત્વરૂપી સામર્થ્યનાં ધોરણો :

૧. મૌલિક વસ્તુ : જેના ચાવીરૂપ શબ્દો હતા મૌલિકતા, સર્જનાત્મકતા, વિચારોનું પુરુષત્વ, નવા તબક્કાની શરૂઆત કરતું લખાણ, સાહસિક, ચીલાચાતરુ લખાણ, નાવીન્યસભર લખાણ, સાહિત્યના નવા પ્રકાર ખેડતું લખાણ.
૨. માનવીની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા માનવીના પ્રતિકાર, બળવા અને હાર, વંચિતોનું આલેખન, વિભાજન થયેલી માનવતા, સમાજનો આકાંત આત્મા, જુલમ, સામાન્ય વાતચીત ભીતરની ખાઈઓ, સમાજના હાસ્યાસ્પદ રૂઢિગ્રસ્ત વાક્યપ્રયોગો અને એમની લોકને તાબે કરવાની શક્તિ, સત્તાનો દુરુપયોગ માનવીની નિર્ધનતા વગેરે.
૩. ઉત્કર્ષલક્ષી લખાણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા આદર્શવાદ, આધ્યાત્મિકતા, મૂલ્યોનું વર્ધન, માનવજાતને ફાયદો કરતું લખાણ, નૈતિક શક્તિ, માનવીની અશક્તિઓ માટેનું સંવેદન.

૪. મોટા ફલકવાળું 'epical' લખાણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા દષ્ટિનો ક્યાસ, એપિકલ લખાણ, ચિરસ્મરણીય, વિશાળ દ્રષ્ટા-શક્તિવાળું લખાણ, બહોળી ક્ષિતિજો આંબતું લખાણ, બહોળો સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ કે પરિચય.
૫. યથાર્થવાદી લખાણ (Realism), જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા દેશના આત્માને વ્યક્ત કરતું લખાણ, વર્ચસ્વનું માળખું, વાસ્તવવાદી લખાણ સમાજનું વર્ણન, આપણા સમયનું વર્ણન, સમાજને આયનો ધરતું લખાણ સટકી જતું વાસ્તવ.
૬. સત્યનિષ્ઠ લખાણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા સત્યપ્રેમ, અસહાયિતવાળું લખાણ, અ-ભ્રષ્ટ પરખ આપતું લખાણ.
૭. પરંપરા-કેંદ્રિત લખાણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા મહાન પ્રણાલીને અનુસરતું કાર્ય, પ્રણાલીનો ઉપયોગ કરતું લખાણ, દેશની પરંપરાઓ અને ગુણદોષો આલેખતું લખાણ,
૮. ઐતિહાસિક દષ્ટિકોણ ધરાવતું લખાણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા દબાવી દીધેલા ઇતિહાસને ઉજાગર કરતું લખાણ, ઇતિહાસનું બર્બર દબાણ, ભુલાઈ ગયેલા ઇતિહાસને વ્યક્ત કરતું લખાણ, ઐતિહાસિક સંદર્ભ.
૯. મુદ્દાઓનું ઊંડું વિશ્લેષણ કરતું લખાણ જેના ચાવીરૂપ શબ્દો હતા વિશ્લેષણીય સામર્થ્ય, વસ્તુનું ઊંડાણ.
૧૦. વૈવિધ્યપૂર્ણ સર્જન જેના ચાવીરૂપ શબ્દો હતા વૈવિધ્ય, બહુમુખી સર્જન.
૧૧. જીવનની ઉજવણી કરતું સર્જન જેના ચાવીરૂપ શબ્દો હતા જીવનને ઊજવતું સર્જન, વિવિધ શક્તિઓથી સભર અને અજય માનવમિજાજ, સામાન્ય બનાવોને ઉત્કૃષ્ટ કરતું લખાણ.
૧૨. દંતકથા કે બોધકથા વડે મુદ્દાઓને ઉજાગર કરતું લખાણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા દંતકથાઓની વૈચ્છિકતા, દષ્ટાંતકથા, દંતકથાઓથી ઉજાગર થતી માનવવિદંબણાઓ, બોધકથાથી સમજાતી ભ્રામિક વસ્તુસ્થિતિ.
૧૩. મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ જેના મુખ્ય ચાવીરૂપ શબ્દો હતા મનોવૈજ્ઞાનિક વર્ણન, મનોવૈજ્ઞાનિક સૂઝ.

એક દાખલાથી પદ્ધતિ વધુ સ્પષ્ટ થશે. પોર્તુગાલના હોસે સારામાગોને નોબેલ પારિતોષિક ૧૯૯૮માં મળ્યું હતું સ્વીડનની અકાદમીએ કારણ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું હતું : “...જેણે કલ્પનાશક્તિ, સંવેદના અને વક્રીક્રિતથી પોષાયેલી દષ્ટાંતકથાઓ વડે આપણને ફરી એક વાર સટકી જતા વાસ્તવને સમજવામાં મદદ કરી છે.” આમાં ચાવીરૂપ શબ્દો છે : કલ્પનાશક્તિ, સંવેદના, વક્રીક્રિત, દષ્ટાંતકથા, અને સટકી જતું વાસ્તવ. ઉપર દર્શાવેલા વર્ગીકરણ પ્રમાણે લખાણની કાવ્યાત્મકતામાં અને વક્રીક્રિત-યુક્ત વિનોદમાં

શૈલી-સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે, જ્યારે વસ્તુ-સામર્થ્ય ત્રણ વર્ગોમાં પ્રગટ થાય છે – મૌલિક વસ્તુ, યથાર્થવાદ, અને દંતકથાનો મુદ્દાઓ ઉજાગર કરતો ઉપયોગ.

ઉપર દર્શાવેલા ૧૯ વર્ગોમાં સ્વીડનની અકાદમીએ મૌલિક વસ્તુ, માનવીની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ, લખાણની કાવ્યાત્મકતા, આદર્શવાદ, મોટું ફલક, વૃત્તાંતબળ, કલાત્મકતા અને યથાર્થવાદી લખાણનો સૌથી વધુ ઉપયોગ કર્યો છે. આ ૮ વર્ગો મહાનતાની મુલવણી માટે અકાદમીને પાયારૂપ લાગ્યા લાગે છે, જોકે એનો અર્થ એ નથી કે બધા વિજેતાઓમાં આ આઠે સામર્થ્યો મોજૂદ હોવાં જોઈએ. પણ આમાંથી એકે ન હોય તો વિજેતા બનવાની શક્યતા બહુ ઓછી. એટલે કે આ આઠ પ્રધાન સહાયક બળ છે. બીજું, અપવાદ સિવાય લગભગ બધા જ વિજેતાઓને વસ્તુ-સામર્થ્ય માટે નવાજવામાં આવ્યા હતા જ્યારે આશરે બે-તૃતીયાંશને શૈલી-સામર્થ્ય માટે નવાજવામાં આવ્યા હતા. એટલે કે લગભગ બે-તૃતીયાંશ વિજેતાઓની મુલવણી વસ્તુ-સામર્થ્ય અને શૈલી-સામર્થ્ય યુગપદે થઈ હતી. વિજેતા બનવા વસ્તુ-સામર્થ્ય તો જોઈએ જ, પણ શૈલી-સામર્થ્ય અગત્યનો સહાયક ભાગ ભજવે છે.

અકાદમીનાં ધોરણોમાં ફેરફાર

મારે જાણવું હતું કે કાળક્રમે અકાદમીના મૂલ્યાંકનમાં કોઈ મોટા ફેરફાર આવ્યા છે ? ૧૯૫૦થી પારિતોષિક અપાતાં રહ્યાં છે તે છેક આજ સુધી અને એટલા સમયમાં તો રૂસની ક્રાંતિ, બે વિશ્વયુદ્ધો, નરસંહાર, સામ્યવાદ અને ફાસીવાદનો પરાજય, મૂડીવાદ અને લોકશાહીનો વિજય, અગણિત પરાધીન દેશોની મુક્તિ, વૈશ્વિકીકરણ, અણુ-પરમાણુ શસ્ત્રોથી તોળાતો વિશ્વનો ધ્વંસ, ચીન, ભારત, અને બ્રાઝિલ જેવા દેશોની વધતી વગ, જૂનાં મૂલ્યોનો વધતો હાસ અને વ્યક્તિગતતાનું અને ગ્રાહકવાદનું વૈશ્વિક મોજું, વૈશ્વિક ઉષ્ણતા વગેરે મહત્ત્વની ઉત્ક્રાંતિઓ થઈ છે. આ બધાની અસર અકાદમીની મુલવણી પર નથી પડી ? આ શોધવા પહેલા ચાલીસ અને છેલ્લા ચાલીસ વિજેતાઓ માટે અપાયેલાં કારણોનું ઉપર આપેલ વર્ગીકરણને આધારે વિશ્લેષણ કર્યું. નીચેનું ટેબલ પહેલા ચાલીસ, છેલ્લા ચાલીસ અને સંયુક્ત એંશી વિજેતાઓનાં કારણોનું શૈલી-સામર્થ્ય અને વસ્તુ-સામર્થ્યના વર્ગીકરણને આધારે વિશ્લેષણ દર્શાવે છે.

ટેબલ

શૈલી-સામર્થ્ય દર્શાવતાં કારણો	પહેલા અને છેલ્લા ૪૦ વિજેતાઓનાં કારણોનું વિશ્લેષણ		
	પહેલા ૪૦ વિજેતાઓ	છેલ્લા ૪૦ વિજેતાઓ	સંયુક્ત ૮૦ વિજેતાઓ
કાવ્યાત્મકતા	૮	૧૩	૨૧
વૃત્તાંતબળ	૨	૧૦	૧૨
કલાત્મકતા	૯	૫	૧૪

સ્પષ્ટતા	૧	૩	૪
તેજસ્વિતા	૩	૦	૩
વિનોદવૃત્તિ	૧	૨	૩
વસ્તુ-સામર્થ્ય દર્શાવતાં કિરણો			
મૌલિકતા	૧૫	૧૩	૨૮
માનવીની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ	૧	૨૩	૨૪
આદર્શવાદ	૧૨	૮	૨૧
વિશાળ ફલક	૮	૧૧	૧૮
યથાર્થવાદી લખાણ	૮	૬	૧૫
સત્યનિષ્ઠ લખાણ	૫	૩	૮
પરંપરાનિષ્ઠ લખાણ	૪	૨	૬
ઐતિહાસિક દષ્ટિકોણવાળું લખાણ	૦	૫	૫
ઊંડું વિશ્લેષણ કરતું લખાણ	૪	૦	૪
સર્જનનું વૈવિધ્ય	૪	૦	૪
જીવનની ઉજવણી	૩	૦	૩
દંતકથાઓ વગેરેનો ઉપયોગ	૦	૩	૩
મનોવેજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ	૦	૧	૧

ટેબલ પરથી વરતાય છે કે કલાત્મકતા પરનો ભાર છેલ્લા ચારેક દાયકાઓમાં ઓછો થયો છે જ્યારે કાવ્યાત્મકતા અને વૃત્તાંતબળ પર વધ્યો લાગે છે. પણ સૌથી મહત્ત્વનો ફેર તો માનવીની સમસ્યાઓના નિરૂપણ વર્ગમાં આવ્યો છે જેને અંગ્રેજીમાં human predicament કહેવાય છે એ સાહિત્યનો અવિનાભાવ થઈ ગયો લાગે છે. પહેલા ચાલીસ વિજેતાઓમાં માત્ર એકને આના ધોરણ પર ચૂંટવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે છેલ્લા ચાલીસ વિજેતાઓમાંથી ૨૩ને આ કારણને લીધે વિજેતા ઘોષિત કરવામાં આવ્યા હતા.

આપણો જમાનો angst એટલે કે ચિંતાનો અને મન પરના ભારનો યુગ છે. આ એક વિચિત્ર ઘટના છે કારણ કે છેલ્લા ચારેક દાયકામાં લોકોની આમદાની તો ખૂબ વધી છે અને અબજોનું જીવનધોરણ ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધ કરતાં કંઈક ગણું ઊંચું ગયું છે. પણ સાથે સાથે માનવીની અકળામણ અને આરત પણ વધી ગઈ છે. માણસ ખરેખર આવો ? આ પ્રશ્નથી ટોચના સાહિત્યકારોમાં અસંતોષનો જુવાળ પ્રસર્યો લાગે છે. આ બહુરંગી પીડાનું નિરૂપણ અકાદમીને માટે મહત્ત્વનું થઈ ગયું છે.

મનુષ્યની સમસ્યાઓને જેમણે ખેડી છે એવા નોબેલ-વિજેતાઓની સાહિત્યિક અભિરુચિઓના થોડાક દાખલા આપું. બ્રિટનના ૧૯૮૩ના વિજેતા વિલિયમ ગોલ્ડિંગનાં

લખાણોમાં મનુષ્ય પ્રત્યેની એમની નિરાશા વર્તાય છે. એમણે માનવની બર્બરતા અને હિંસકતા, એની નૈતિક સંદિગ્ધતા અને માનવસંસ્કૃતિની ભંગુરતા આલેખી છે. ૧૯૯૬ના પોલંડના વિજેતા વિસ્લાવા ઝિંબોસ્કાએ માનવઅસ્તિત્વના કોયડાઓ પર પ્રકાશ નાખ્યો છે, નૈતિક મુદ્દાઓ ઉઠાવ્યા છે, અને માનવોની અને એમના સમાજોની પરિસ્થિતિ આલેખી છે. ૨૦૦૪ના ઓસ્ટ્રિયાના વિજેતા એલ્ફિએડા જેલિનેક, જે સામ્યવાદી અને નારીવાદી હતા, એમણે સ્ત્રીની કામુકતા, એનો દુરુપયોગ, અને સ્ત્રી-પુરુષના જંગ આલેખ્યા છે. ૨૦૧૦ના પેરૂ અને સ્પેનના વિજેતા મારિઓ વર્ગાસ લોસાએ એમની નવલકથાઓમાં માનવજાતની હિંસાના દેવીકરણની વૃત્તિને આલેખી છે, અને ઝનૂનથી ઉદ્ભવતા ઉત્પાતોની વાત કરી છે.

આ સંશોધનમાં વિજેતાઓ ચૂંટવાનાં મુખ્ય ધોરણો મૌલિક વસ્તુ, માનવીની સમસ્યાઓનું નિરૂપણ, લખાણની કાવ્યાત્મકતા, આદર્શવાદ, મોટું ફલક, વૃત્તાંતબળ, કલાત્મકતા અને યથાર્થવાદી લખાણ નીવડ્યાં. આ આઠ વર્ગોને જુદી જુદી રીતે સંમિલિત કરવાથી ભિન્ન પ્રકારનાં નવાં નવાં ઘણાં સાહિત્યરૂપો ઊપજી શકે, જેમ કે મનુષ્યની કોઈ સમસ્યાનું નિરૂપણ કરતું આદર્શવાદી લખાણ, કે મોટા ફલકવાળું મૌલિક અને કાવ્યાત્મક લખાણ, કે કલાત્મક યથાર્થવાદી વૃત્તાંતબળવાળું લખાણ, વગેરે. સામાન્ય ગણિત (8C2) બતાવે છે કે આઠમાંના કોઈ પણ બે વર્ગોને જોડવાથી ૨૮ જુદા જુદા રૂપનાં લખાણ શક્ય બને છે. સાહિત્યનાં રૂપોને વધારવાનો આ જોવા જેવો કીમિયો છે.

અંતમાં, નવા પેઢીના ગુજરાતી સર્જકો આ તારણોને ધ્યાનમાં લે તો એમનું સર્જનફલક વધુ ખીલે. આને માટે વિજેતાઓના નમૂનારૂપ અનુવાદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. આ નમૂનાઓને સાક્ષરો ચર્ચે તો તાલીમ શિબિરોમાં ભાષાંતરો સહિત આવી ચર્ચાઓ યુવા સર્જકો પાસે મૂકી શકાય – અનુકરણ કરવા નહીં પણ કાબેલિયત વધારવા, અંગત ઘરેડમાંથી મુક્તિ પમાડવા, ઉચ્ચ સર્જન કેવું હોઈ શકે એ જાણવા અને માણવા.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઘુશોકોર્મિકાવ્યો | ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી

રસાસ્વાદમાં જ કવિતાની કલાક્રીય સાર્થકતા છે. “एको रस करुण एव निमित्त भेदात्” એમ કહીને ભવભૂમિએ કરુણરસનો વિશેષ વિશેષ મહિમા કર્યો છે કારણ કે કરુણ શોકજન્ય હોવા છતાં તેનો આસ્વાદ, રસાનુભવની પ્રક્રિયામાં આનંદપર્યવસાયી બને છે. અનંત વિયોગમાંથી વ્યાપી જતા વિષાદની અભિવ્યક્તિના મૂળમાં મૃત્યુનો શોક સર્વોત્કૃષ્ટ છે. પાત્ર, પ્રસંગ અને નિમિત્તની વૈવિધ્યપૂર્ણ સામગ્રીમાંથી જૂની અને નવી પેઢીના કવિઓએ એમાં કેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, એની છણાવટનો ઉપક્રમ આ લેખમાં રાખ્યો છે. મૃત્યુના શોકની ઘેરી અસર રોજિંદા વ્યવહારમાં ગૂંથાયા પછી પણ

જાણ્યે-અજાણ્યે મનને વિષાદયુક્ત દુઃખદ વિસ્મય આપતી રહે છે. “અરે, આ વેળા તો અનુભવ થયો અદ્ભુત નવો” કહી ‘હું મુજ પિતા’ કાવ્યમાં ઉશનસ્ સ્વાનુભવને નિરૂપે છે :

“પિતાજીની ટેવે ? – અશી જ પ્રગટી પત્રની તૃષા ?
સૂતો રાત્રે ખાટે જનકની જ, રે ગોદડુંચ એ ?
નનામી યે મારી નીરખ્યું પછી ને ભડભડ ચિતા,
રહું જોઈ મારું શબ બળતું હું, હું મુજ પિતા.”

પિતા વિનાના હવડ ઘરમાં, પિતાનું જ શણિયું પહેરી કપાળે ભસ્મની ત્રિવલ્લી કરી એક દિવસની દિનચર્યામાં, જન્મમરણના વિશ્વક્રમના કવિના અનુભવમાં મૃત્યુનું રહસ્ય અને મૃત્યુનો શોક ઉભય અભિવ્યંજિત છે. કવિની અંગત લાગણી એકરૂપતા સિદ્ધ કરી વ્યાપક બને છે... અંગતતાનું આલેખન કરતાં આ કાવ્યો બિનઅંગતતાની સરહદને પણ સ્પર્શે છે. “પુત્રનું પિતારૂપે થતું રૂપાંતર અંતે ઉત્કટતાપૂર્વક પ્રતીત થાય છે. દૈનિક ક્રિયા-વ્યવહારોમાંથી ક્રમશઃ તાદાત્મ્યતાનો અનુભવ કરાવે છે.

કાન્તે વિરહકાવ્યો અને મૈત્રીકાવ્યોમાં અવસાનથી ભાંગી પડેલા હૃદયની લાગણીઓ વ્યક્ત કરી છે. એમના ‘ઉપહાર’ સોનેટ દ્વારા એ કહે છે કે, “...એ ગત ભાવો, સ્મરણો તથા સંવેદનોને મેં કાવ્યદેહ આપ્યો છે જે હું તને અર્પણ કરું છું; ગમે તો સ્વીકારજે” કહી હવામાં ઓગળી ગયેલા ઉદ્ગારોમાંથી સ્મરણમાં સચવાયેલા ઉદ્ગારોને લાગણીવશ થઈ ધરી દે છે :

“અને તને આજે તરલ ધરું તારા ચરણમાં,
ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં.”

“...કાન્તના અતિ ઋજુ હૃદયમાં સ્નેહીઓના પ્રતિભાવથી ભાગ્યે જ પરિતોષ અનુભવાતો” એમ કહી ડૉ. જયંત પાઠક કાન્તની લાગણીને વિશેષ રૂપમાં નોંધે છે.

‘મિત્રપ્રતિ ઉક્તિ’ દલપતરામરચિત સર્વોત્તમ કરુણપ્રશસ્તિ ‘ફાર્બસવિરહ’નો કાવ્યખંડ છે. લાગણીની તીવ્રતા અને સચ્ચાઈ સાથે સમુચિત ભાષા અલંકાર દ્વારા હૃદયસ્પર્શી વેદનાસભર શોકોદ્ગાર છે :

“ઉચ્ચો કદી ન એક, જૂઠે દિલાસો જીભથી
છેલ્લે વારે છેક, ફોગટ બોલ્યો ફારબસ,
માનવ જાતી માત્ર, ભલે વસે સઉ ભૂમિમાં
પણ પ્રીતિનું પાત્ર ફૂટી ગયું રે ફારબસ.”

બીજી કરુણપ્રશસ્તિ નરસિંહરાવની ચિરંજીવ કૃતિ સ્મરણસંહિતા છે. ડૉ. જયંત પાઠક એને નરસિંહરાવની કવિતાના કીર્તિશિખર તરીકે ઓળખાવે છે. સંસારમાં ભળતા પહેલાં જ શિશુના અવસાનથી કવિનો ઉદ્ગાર પુત્રસ્નેહે તરબોળ ભક્તિના રંગે રંગાયો.

છે. આઘાતની લાગણી અને પ્રભુને નમ્ર પ્રાર્થનાનો સંયમિત સુયોગ અને સરળ ભાષામાં મૃત્યુવિષયક ચિંતનની આ કૃતિ કવિના ‘સ્મરણસંહિતા’નાં ગીતોમાં ઉત્તમ લોકપ્રિય પ્રાર્થનાગીત છે.

‘ઠેસ’ જ્યેન્દ્ર શેખડીવાળાનું જનનીના સ્મરણ અને બાલવાણીમાં વેદનાનું કરુણકાવ્ય છે. સંસારની સૂની શેરીમાં જીવનની ઝડીઓ અને ઝંઝાવાતો સહેતા એકલા પડી ગયેલા કવિના ઉલ્કટ ઉદ્દગારમાં ઝૂરાપો એ રીતે વહે છે કે “મૂંઝારો તો કેવો, જાણે જીવ નયો પરસેવો.”

“આજ અમારી રિક્ત સપાટી પર ઠલવાતાં
ખડક-ઠેસના શકટ સામટાં...
ધૂળમાં ગોઠણભેર પડ્યો છું.
કે મારી માને કહેજો રે.”

મા વિનાના ફળિયાને બદલે પોતાને જ મારા વિનાનું તારું ફળિયું એવા વિપર્યાસે નિરૂપી કાવ્યને અજબની તીવ્રતા અર્પે છે.

“ભાઈનો બહેન પાછળ વિલાપ” ઇન્દુલાલ ગાંધીનું પ્રકૃતિ દ્વારા બહેન માટે વિષાદ વ્યક્ત કરતું કાવ્ય છે. “રોઈ રોઈ આંસુ ખૂટ્યાં, રુદનના સ્વર પ્રતિસ્વર સાંભળી સાંભળી કાન ફૂટ્યા, દુઃખની શૂળ પણ શમી ગઈ છે પણ દુઃખ પોતે હજી હૃદયમાં ઘર કરી બેઠું છે તે બેઠું છે.” જીવનમાં ભાવનામયતાના એકમાત્ર આધાર વિના નોંધારાની કલ્યાંતકારી વાણી હૃદયદ્રાવક છે.

“ફરી ફરી પૃથિવી અટકી જશે, જગતનાં સહુ ચક્ર જશે ખડી
પણ જડેલ ઉરે સ્મૃતિની કડી, મરણથીય કદી નવ તૂટશે.”

સ્નેહના ગઠબંધનની અનુભૂતિ જયમનગૌરી પાઠકજીની ‘સંભારું’ કૃતિમાં મળે છે. તો દાંપત્યભાવનાં કાવ્યોમાં શોકની જુદી જ અભિવ્યક્તિ આપતું રમણભાઈ નીલકંઠનું ‘રેખા શૂન્યતા’ અને ‘તું ગઈ હવે’ ઘેરા વિષાદની કૃતિ છે. પત્નીના અવસાનથી જીવનનું મધ્યબિંદુ ખોઈ બેઠેલા કવિની વ્યથા અપાર છે.

“ગ્રહો ફરે છે રવિ આસપાસ, છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ
પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરિ સર્વે ક્યાં હું ફરું રે તુજ તુજવીણ મધ્યે”

વિષાદ ઘૂંટાયેલા દર્દની જ ભેટ છે. કાવ્યમાં વિષાદની અભિવ્યક્તિ કલાત્મક આલેખનના કૌશલ પર આધાર રાખે છે. સંબંધોમાં વિષાદ આત્મૈક્ય વિના શક્ય નથી. ઐક્યનો વિરોધ એ જ અવસાન છે. ઐક્યના તરફડતા આત્માના ટુકડાની વ્યથા વિષાદ છે અને નિર્મિત પણ છે. બાકી મોત પહેલાં પણ તેને મળતું વસમું જીવન કવિની દૃષ્ટિએ ‘જીવતું મોત’ છે. એવી સ્થિતિ સ્વીકારી લેતાં નાયક કહે છે કે

“મોત જીવતું મોત, તેમાં વધું વસમું કયું
એ જ્ઞાનાગ્નિ જ્યોત થકી ભલે ઊગર્યા સખી ?”

એક તરફ મળેલી દર્દભરી એકલવાયા જીવનની કરુણતા છતાં સદ્ગત માટેની સહાનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ મરણોત્તર સ્નેહસાયુજ્યને જ વ્યક્ત કરે છે.

“દ્યુતિકણી” કાવ્યમાં કવિનો અનુભવ સૂક્ષ્મચેતનાના સ્પર્શને લઈને આવે છે. પત્ની દ્યુતિકણીરૂપે હરહાલતમાં નાયક સાથે જ છે. કવિ તેના સૂક્ષ્મ હુમલા અનુભવે છે. એ હુમલા સહન કરવાની શક્તિ ના રહી તો ? ભલે ગમે તે થાય પણ નાયક (અર્થાત્ કવિ લ. ક. ઠા) કહે છે,

“સહે નયનશ્રોત સ્થૂલ ક્યમ સૂક્ષ્મ હુમલા જ એ
સહે નવ સહે ભલે, દ્યુતિકણી ઝગો સર્વદા.”

દ્યુતિકણી પછી સદ્ગત પ્રિયતમાવિષયક શોકાનુ ભવનાં ચાર સોનેટ છે, “જેમાંથી ‘જાગરણ’માં સહજીવનના એક સ્મરણમાંથી દુઃખદ વિસ્મયને કવિ તાદૃશ રીતે વર્ણવે છે. મૃત્યુવિષયક સોનેટો પછી જ ‘દ્યુતિકણી’ આદિ પાંચ મરણોત્તર વિલાપિકાઓમાંથી પ્રેમવિષયક ગુચ્છ શરૂ થાય છે, એમાં મૃત્યુવેષ્ટિત પ્રેમઅનુભૂતિ રજૂ કરવામાં મૃત્યુ અને પ્રેમ એ બંને ગહન જીવવાનુભૂતિઓની સમરસતાને ઉઠાવ મળ્યો છે.” શોકોર્મિ કાવ્યો તેમજ વિષાદકાવ્યોમાં ઉશનસ અને બ. કા. ઠા.નાં ગુચ્છકાવ્યોનું અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ આગવું સ્થાન ગણી શકાય. સુંદરમ્ તેને આ રીતે નોંધે છે, “જેમાં કવિના પોતાના ભાવ પ્રધાનપણે વર્ણવાયા હોય તેવાં તાદાત્મ્યલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો પણ ઠાકોરે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં લખ્યા છે વિરહ ગુચ્છમાંની આ પ્રકારની કૃતિઓ છે એમાં” ગૃહજીવનનું વાસ્તવિક વાતાવરણ, પતિપત્નીના કઠોર મૃદુ સ્વભાવો, પરસ્પરનાં સ્વાર્ષણો અને વ્યથાપર્યવસાન નિરૂપણ અને વિરહની અતલ વ્યથા એ બધું વ્યક્ત થયું છે.”

મૃત્યુપ્રસંગે બંધુવિરહને વ્યક્ત કરતું નંદશંકર પાઠકનું ‘મંગલ વિદાય’ કાવ્ય શોક, વિષાદ, ચિંતન અને મૃત્યુના માંગલ્યનો સમન્વય સાધતું વિષાદકાવ્ય છે. જીવન અને મૃત્યુને ચૈતન્યની બે પાંખો કહી કવિ મૃત્યુને કાળકર્મ કે કાળધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. ઊગતા સૂર્યની જેમ માનવ પણ જગતના અંધકારને દૂર કરવા વિશ્વમાં દીપક થઈને પુનર્જન્મ ધરી આવવાનો જ એવી કવિહૃદયની અચળ શ્રદ્ધા પંક્તિઓમાં કવિ વ્યક્ત કરે છે :

“બંને જીવન-મૃત્યુ આજ મુજને આપે મહાપ્રેરણા,
ધરીને દિવસરાત પાંખ જગતમાં જેવા ઊંડે કાળ આ
તેવાં જીવનમૃત્યુ દિવ્ય ઊડતાં ચૈતન્યની પાંખના ?”

“સૂના જીવને ઝૂરવું રહ્યું” મનસુખલાલ ઝવેરીનું સ્વર્ગસ્થ મિત્રના શોકમાં લખાયેલું વિષાદ અને ઘેરી વિષણજતા વ્યક્ત કરતું કાવ્ય છે. સાંત્વન માટે શમણાંનો

સહારો લેવા જતાં શમણાથી તો કાળજું કોરાયું એવી કરુણ હાલતમાં હૈયાની વાત સમજનાર મિત્ર હતો એ પણ ગયો એમ કહેતાં વિષાદ ઘેરો બને છે. કમળને લીધે કાદવની મહત્તા વધી પણ કમળ વિના કાદવ કાદવ જ રહ્યો એવા કલ્પાંતમાં મિત્ર વિના સૂના કવિહૃદયનો ઉદ્ગાર અસહ્ય હૃદયદ્રાવક સ્થિતિની અનુભૂતિ કરાવે છે :

“કમળે કાદવનાંય રૂપો રહિયાળાં હતાં
કમળ જતાં કરમાઈ કાદવ તો કાદવ રહ્યાં
પળથી પ્રગટે દિન, દિનથી મહિના મ્હોરતાં
મજલ કપાતી વીર ? આવું નિત નિત ઢૂંકડો.”

‘છતાં જીવને’ મૃત્યુ પામી મિત્ર ભરડાનું ખેંચાણ ટાળવા ઝંખતા કવિની અભિવ્યક્તિમાં ભારોભાર મિત્રવિરહ જ છે.

વેણીભાઈ પુરોહિતનું ‘સૂની સફર’ અને રમણીક અરાલવાળાનું ‘વિખૂટા મિત્રને’ મિત્રવિરહને વ્યક્ત કરતાં સવિશેષ ઉલ્લેખનીય વિષાદકાવ્યો છે.

“વ્યર્થ આશ્વાસને ધૂંધવાતો ફરું
સફરમાં કેમ ભાંગે સુકાનો
અંતનો આખર અંત આવી ગયો
સફરમાં તું વછેડી ગયો છે
નજર નાખી ઠરે ના પછી અંતરે
આશહીણાશા નિઃસાસા સરે છે”

મિત્ર વિના એકલા પડી ગયેલા કવિ જીવનની સૂની સફરને નિરૂપતા તત્ત્વજ્ઞાનને તાંતણે ચડી જઈ મિત્રનું જ ગૌરવ લાગણીસભર રીતે કરે છે :

“તેં જવાની નથી ખોઈ મારા સુહૃદ
રે જવાની તને ખોઈ બેઠી.”

ઉશનસૂની કરુણસભર ‘વળાવી, બા, આવ્યાં’ કૃતિમાં માતાનું વત્સલકરુણ ચિત્ર આલેખાયું છે. ડૉ. રમણ સોની કહે છે : “એ કાવ્યમાં નિરૂપાયેલી એકલતાની કરુણતા અને ગૃહભાવનું આલેખન તેનું વિશિષ્ટ પાસું છે.” “વળાવી, બા ’માંનો આ કરુણકેન્દ્રી વત્સલરસ જેને ઉશનસૂ પોતે ‘વિપ્રલંભ વત્સલ’ કહે છે તે ગુજરાતી કવિતામાં વિરલ ગણાય તેવો છે અને એક વિશિષ્ટ ભાવરેખા ઉપસાવે છે.”

‘એક બાળકીને સ્મશાને લઈ જતાં’ કાવ્યમાં આવડી નાની બાળકી માટે શું રોવું ? એવું વિચારતા આત્મીયજનોની વચ્ચે કવિની ભીની આંખ વિષાદની લકીર ખેંચી જાય છે. બાળકીને સ્મશાને લઈ જતાં વળાંકે તેની બહેનપણી સૂઈ રહેવાની સમત માની હાથ ઊંચા કરવા લાગી. પણ તેને લાગ્યું કે... “આ સમત કંઈ કારમી હતી તે જ ક્ષણે તે ઊંચા હાથ ગળા પાછળ નાખી દઈ ગોઠણ તેની સાથે ગોઠ કરવા નહીં આવે એ ખ્યાલ

આવતાં જ તેણે જે શૂન્યતા અનુભવી તે જોઈને નાયક કહે છે કે “મારે રોવું નહોતું તોપણ રોવાઈ ગયું” એનું તાત્પર્ય એટલું જ કે વિષાદ અનુભવનો વિષય છે, વ્યવહારનો નહીં’

“ગઈ મંડી રોવા તુજ મરણની ખોટ વરવી
અકેલી એ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી
અને રોવું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું.”

સીધી અસરને બદલે ઝિલાતી અવર પરની અસર તેના રહસ્ય સાથે હૃદયસ્પર્શી બની જાય છે. આ પણ વિષાદની એક નોખી અભિવ્યક્તિ છે.

‘જૂનું ઘર ખાલી કરતાં’ બાલમુકુંદ દવેનું પુત્રવત્સલ પિતાની મનોવ્યથાને વ્યક્ત કરતું ઉત્તમ શોકકાવ્ય – સોનેટ છે. બાળકમુખે કવિએ પોતે પોતાની ઉપર જ કરેલો કરુણ-કટાક્ષ ખરેખર વેદક છે. શિશુસહજ ભોળપણ અને ક્ષુલ્લક વસ્તુઓમાં ભુલાતા પુત્રનું સ્મરણ ભાવકને પણ ઘેરા વિષાદમાં મૂકી દે છે.

“બા, બાપુ ના કશુંય ભૂલ્યાં, એક ભૂલ્યાં મને કે ?” – એની સાથે જ કવિનું તીક્ષ્ણ સંવેદન એ જ માત્રામાં વ્યક્ત થાય છે કે

“ઉપાડેલા ડગ ઉપર શા લોહ કેરા મણિકા..”

પ્રસંગની માર્મિકતામાંથી ઘેરાતો વિષાદ આ કાવ્યની સર્વોત્તમ ઉપલબ્ધિ છે.

કાન્તનો કરુણ અન્યથી નોખો છે. ઈ. સ. ૧૮૯૧માં પત્નીના અવસાને “જીવનભર એ અંતર્મૂઢ ઘન વ્યથા”માંથી દર્દના કાવ્યોદ્ગાર સરતા રહ્યા તેમાં ‘પ્રમાદી નાવિક’માં કવિ આપઘાત કરવા પ્રેરાય છે, તો સંન્યાસી થઈ જવાની વૃત્તિ પણ વારંવાર જાગે છે. આ તીવ્ર ઉદ્વેગ ‘વિધુર કુરંગ’માં વધારે ગહન ગંભીર બને છે.’

“કદી સ્મરણ આવતાં રુધિરનીર નેત્રે ઝરે,
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે
નહીં સ્વજન તે સખી ? સ્વજન એકલી તું હતી
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી હતી..”

પત્નીના શોક નિમિત્તે જ લખાયેલાં કાન્તના ‘ગાન વિમાન’ કરતાં ‘વિપ્રયોગ’માં કાન્ત પત્નીને સંબોધી કહે છે કે “અંત સુધી મારે રોવાની ઘરા એની એ” પરંતુ એમના ‘વિધુર કુરંગ’ અને પ્રમાદી નાવિકમાં દર્દ વધારે ઘૂંટાય છે. પુત્ર પ્રાણલાલના અવસાનથી વિધુર કુરંગમાં એ દર્દ બેવડાય છે.

“કુરંગ હતભાગ્યને ભવ અરણ્ય યાત્રા રહી
કર્યા કરવી એકલા, વિવશ જીર્ણ અંગો વહી..”

પત્નીના વિયોગમાં લખાયેલાં ખંડકાવ્યોની વિશેષતા એ છે કે એમાં રુદન, લાચારી, હતાશા, એકરાર, કરુણતા, અફસોસમાંથી નીતરે છે અંતે વિષાદ જ. એમનાં ખંડકાવ્યોમાં

કરુણતા છે તો સદ્ગત પત્ની માટે લખેલાં કાવ્યોમાં કરુણ સ્વયં વહે છે.

“સખી ! જો ઉદયિ તણે ઉરે” ‘શેષ’નું વિરહગીત છે. રૂપક દ્વારા કવિ પૂનમ અને અમાસની ભરતીનું અર્થઘટન. એકમાં પ્રિયજનનું સહભાગીપણું અને બીજામાં પ્રિયજનનું વિયોગીપણું, દુઃખદ અવસ્થા તરફ ધ્યાન દોરે છે. વિયોગી અવસ્થામાં ગત પાત્રનાં સંભારણાંથી ભરતીમાં કવિહૃદય ખેંચાયા કરે છે એવી દુઃખદ પળોનું વિષાદઘેરું કાવ્યાત્મક નિરૂપણ છે :

“પણ કૌમુદી લુપ્ત થતાં ચૈ જતાં
ઘન અંધાર ઉરેય વ્યાપતાં,
દયિને ગત પર્વ સાંભર્યે
ભરતી પાછી અમાસની ચડે”

અંધારું વિષાદનું સૂચક છે અને વિષાદનાં ઘોડાપૂર વિયોગની અમાસમાં આવતી સ્મરણોની ભરતી છે. સ્નેહરશ્મિના ભગ્ન સ્વપ્નની નાવમાં પણ એકલવાયા શેષજીવનની ઉદાસીનતા ગાઈ છે. જીવનમાં જોયેલા સ્વપ્નનાં ટુકડાથી ભરેલી આ નાવ છે. વિષાદ અને વિરક્તિ કાવ્યને ભાવાભિવ્યક્તિનું ગૌરવ અપાવે છે.

રમણીક અરાલવાળાનું ‘વિખૂટા મિત્રને’ કાવ્યમાં ‘ધૂમકેતુ’ જેવા એકલરખડું બની ગયેલા કવિની મિત્રવિરહની વેદનાનું વર્ણન છે. “ત્હને તજતાં તજી સભર સખ્ય સંવેદના” આખી કૃતિનું બીજ છે. કાવ્યની અંતિમ બે પંક્તિઓમાં વેધક અનુભૂતિનું વિષાદમય નિરૂપણ મળે છે :

“હવે શું અવરોધ ? બોધ ? અફસોસ ? જા હું હવે
કરીશ બમણે બળે ખતમ આપની કૂચને.”

મિત્ર વિનાના જીવનની ઉદાસીનતા ઉલ્કટ રીતે આ પંક્તિઓમાં અવતરી છે.

‘ઇન્દ્રધનુ’માં સુંદરજી બેટાઈ જગતનાં બાળકો અને માતાપિતાની ચીસો સાંભળી વિષાદ અનુભવે છે. અંગત વિષાદ વૈશ્વિક સ્તરે વ્યાપે છે. વિરહની દશામાં દુરૂહ તર્ક, કલ્પના આદિ, માણસ માટે કુદરતી ચિત્તવ્યાપાર છે. “ઊર્મિશીલોને દુરૂહ તર્કોને ઘોળ્યા કરવામાં ઉચ્ચ કરુણરસ પણ લાગે” એવા કરુણની એક ઉચ્ચકક્ષા સુંદરજી બેટાઈની પંક્તિઓમાં અનુભવવા મળે છે. મૃત પુત્રની સંવેદનાથી વ્યથિત કવિનો વિષાદ અંગતની સીમા ઓળંગી જગતની ચેતનામાં વ્યાપે છે :

“મૈ મૃત્યુ અંકે મુજ બાલ અંગે સૂતેલ જોયાં શિશુઓ અસંખ્ય
હું સાંભળું છું મુજ બાલચીસે અનેક ચીસો જગ બાળકોની
ઊંડી અમારી ઉરવેદનામાં છૂપી વ્યથા કેં જગની જણાતી;
હું દાઝતો અંતરબાષ્પઝાળે અનેક દુલ્યાં જનની પિતાની.”

‘પિતાનાં ફૂલ’ કાવ્યમાં ઉમાશંકરને સદ્ગત પિતાના કાંધથી ખાંધ સુધીની યાત્રાના અંતે અગ્નિસંસ્કાર પછી પાણીમાં પલાળી ધોયેલાં અસ્થિ ટોપલીમાં મૂકતાં અસ્થિ આકાશના વીણેલા તારા જેવાં લાગે છે. ધોયેલાં અસ્થિ ટાઢાં થતાં વિષાદમય કવિહૃદય ક્ષણિક રાહત અનુભવે છે કે

“શમ્યા મૃત્યુ શોકો, અમર ફરકતી નીરખીને
પિતાનાં ફૂલોમાં ધવલ કલગી વિશ્વકમની.”

‘સદ્ગત મોટાભાઈને’માં વ્યક્ત થતા સ્નેહ અને શોકનું મિશ્રરૂપ સુંદર છે તો વિષાદ પણ કદાચ કાળજાને કંપાવનારો છે અને ‘અંગૂઠે વાઢ’ના રૂપકથી એ પરાકાષ્ટા વ્યક્ત થાય છે.

“શ્વાસે શ્વાસે રહી જાગી, ડંખ અંતરવેદના
પલકે પલકે ઊંડી, ટપકે ગૂઢ વેદના
...પાંચ આંગળીઓમાંથી અંગૂઠે વાઢ મૂકિયો.”

ગાંધીના મૃત્યુપ્રસંગે લખેલા ઉમાશંકરના ‘રડો ન મુજ મૃત્યુને’ કાવ્યમાં કવિ કબૂલે છે કે

“અમે ન રડીએ પિતા, મરણ આપનું પાવન
કલંકમય દૈન્યનું નિજ રડી રહ્યા જીવન.”

ચંદ્રશંકર ભટ્ટ એ વિષાદને મૂલવતાં લખે છે : “ગાંધીજીના અવસાન નિમિત્તે લખાયેલાં અનેક વિષાદકાવ્યોમાં વિશિષ્ટ રચનારીતિ અને દષ્ટિકોણથી લખાયેલું, ગાંધીજીના મુખમાં મુકાયેલી ઉક્તિ રૂપે રચાયેલું અને અંતે કવિના વિષાદને સંયમિત છતાં તીવ્રતમ રીતે બે પંક્તિઓથી અભિવ્યક્તિ આપતું ઉમાશંકરનું ‘રડો ન મુજ મૃત્યુને’ સદા સ્મરણીય છે.”

મનસુખલાલ ઝવેરીના ‘આજ નયનો રડો’ કૃતિ પણ ગાંધીના અવસાનનો શોક વ્યક્ત કરતી ઉલ્લેખનીય રચના છે. રાવજી પટેલના ‘ભાઈ’ સોનેટમાં વાતાવરણ સુખદ છે પરંતુ અચાનક વિષાદનો પલટો તીવ્રતાનો અનુભવ કરાવે છે :

“પછી તો ડૂંડાઓ હરખ ન માયો હૃદયમાં
ફરી આવું થોડું ચલ મન જરી ખેતર વિષે,
જતાં રોડું વાગ્યું, ચરણ લથડ્યો, આંખ ફરકી
અહીં આ ક્યારીમાં ખડખડ હસ્યો ભાઈ મુજનો.”

કાવ્યની ચોટ આવે છે મૃત્યુ પામેલા ભાઈના સ્મરણથી અને કવિનો આનંદ વિષાદમાં પલટાઈ જાય છે.

ગુજરાતી શોકોર્મિકાવ્યમાં ચિનુ મોદી, નલિન રાવળ, રાધેશ્યામ શર્મા, મણિલાલ

દેસાઈ, આદિલ મન્સુરી અને રાવજી પટેલની કવિતાઓમાં વિષાદની નૂતન અભિવ્યક્તિ મળે છે. એમાં લાભશંકર ઠાકરની 'શિવાસ રિગલ' ત્રણ આત્મીય મિત્રોના શોકથી ઘૂંટાયેલા વિષાદની અભિવ્યક્તિ આપે છે. રાવજીના મૃત્યુનો વિષાદ અને જીવનની કરુણતાની પંક્તિઓમાં સ્મરણ હૃદયસ્પર્શી છે :

“આ કોણ ટપકે રાવજી થઈને હવે ?
આ કોણ અમથું વેદના થઈ ઓગળે ?
તૂટી પડેલા દેહના ખંડેરમાં
સરકતાં સપનાં સરિસૃપ : રાવજી
નમક જેવી જિંદગી ખારી છતાં સ્વાદુ
અરેરે એય સરકી જાય જ્યારે હાથથી ?”

કવિમિત્ર મણિલાલ દેસાઈના મૃત્યુનો રંજ વેધક અને મિત્ર મિનુ કાપડિયાના મૃત્યુનો ખેદ પણ અતિદુઃખદ છે.

“અરે તું કઠણ તો એવો હતો, જાણે મણિ !
મીણ શો પીગળી ગયો.”

'શિવાસ રિગલ'માં પ્રશ્ન દ્વારા સઘાતી ભાવાભિવ્યક્ત વેધકતા સાધે છે :

“માનવીના સ્નેહ પારાવારનું -
ક્યારે ગયું છટકી ?
જરા કંઈ તરફડ્યું
ને ક્યાં ગયું ?”

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં વિષાદ એક તરફ કરુણ પ્રશસ્તિમાં, તો બીજી તરફ સોનેટ જેવાં વિવિધ ઊર્મિકાવ્યોનાં સ્વરૂપોમાં પ્રકારે પ્રકારે, નૂતન રૂપે, લયવૈવિધ્ય અને ઉત્કટ ઉદ્ગારોમાં વહ્યો છે. માનવીય સંબંધોનું વૈવિધ્ય લઘુ વિષાદકાવ્યોમાં વિશાળ પટમાં વહેતું જોવા મળે છે. સ્વજનનિર્દેશ અને લોકપ્રસિદ્ધ મહાનુભાવોની અંજલિનાં વિવિધ રૂપોમાં પણ લાગણીની સૂક્ષ્મતા પારદર્શક થઈ વહી. કુટુંબ પ્રેમના, મૈત્રીના અને સામાજિક સંબંધોના સંદર્ભે રચાયેલાં કાવ્યોમાં પણ કલાસિદ્ધિ કાવ્યાત્મકતા સભર કૃતિઓ મળે છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં તો શોક જ સ્લોક રૂપે કાવ્યોદ્ગાર બની ગયેલો લાગે છે. એમાં અંતર્મૂઢ ઘન વ્યથા, દર્દનાં વ્હેતાં ઝરણાં મળે છે. એમાં બ. ક. ઠાકોરનું 'અ.સૌ. નર્મદા ભટ્ટ' કાવ્ય પણ ઉલ્લેખનીય છે :

“અસિધારાવ્રત એવું કપરું
મહાતપસ્વીનેય ન સૂતરું જે જીરવાયું
તોપણ તે પાળ્યું આખો ભવ
રે હસતે મુખ ઢાંક્યો ઉર દવ

પ્રેમમિષ્ટતા, લીલા, માર્દવ બધૂં ટકાવ્યું”

બ. ક. ઠાકોરરચિત સ્વજનો, મિત્રો વિશેનાં અંજલિકાવ્યોમાં ‘અ.સૌ. નર્મદા ભટ્ટ’, ‘ક્રોડિલ વિલાપ’ અને ‘વિરહનાં આંસુ’ વિષાદની અભિવ્યક્તિ ઊર્મિનું સ્વરૂપ અને શોકના નિરૂપણની દૃષ્ટિએ પ્રથમ હરોળના ‘લઘુ વિષાદકાવ્યો’ની ગુણવત્તા, કલાત્મકતા અને ભાવાભિવ્યક્તિ ધરાવે છે :

“હાય ? દિવસ આવો જ હતો એ સાંઝે આમ બિલીતી
અમે ચાંદની તે પછિ ઉજળી નદિવાંકે ખીધીતી
છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી કોકિલ;
એ સૌંદર્યઅમી પણ જાતાં એક બન્યું વિખ કાતિલ
પ્રભુ હું તે કેમ જિગરને ઠારું રે, ક્યાંયે ઉર ન થરપે મ્હારું ?”

રુદન, મૌન, અફસોસ, ઠાવકો બોધ, એકાંત, એકલતા, નિઃસહાયતા, ઉદાસીનતા દ્વારા વિવિધ કાવ્યોમાં વિષાદ વ્યક્ત થાય છે પરંતુ રા. વિ. પાઠકનું ‘છેલ્લું દર્શન’ સોનેટ માંગલ્ય અને ઘેરા વિષાદના સમન્વયને કારણે વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. કવિ પોતાની આંખોને જ પસાર થતી પળોમાં શાંતિ જાળવવાનો જે ઠાવકો બોધ આપે છે એમાં કવિહૃદયનો વલોવાતો ડૂમો છે :

“ઘડી-બ-ઘડી જે મળી - નયન વારિ થંભો જરા
ધમાલ ન કરો ન લો સ્મરણ કાજ ચિહ્ને કશું
અખંડ જ ભલે રહ્યું હૃદયસ્થાન તેવું હવે
ન સંસ્મરણ વા નફો સ્વજન ય કદી પૂરશે
મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ? તુ જ પાસ જુદા થિંચે
કહો, અધિક મંગલ નથી શું એ સુંદરી ?”

દાંપત્યના પ્રારંભે અને અંતે અગ્નિ જ સાક્ષી છે એવા સંદર્ભમાંથી વિયોગનું દર્દ અને વિષાદ તેમજ વ્યથાને કવિ માંગલ્ય અને પાવન ભાવથી પૂજનીય, દર્શનીય અને ચિરસ્મરણીય બનાવી દઈ ઉન્નતપદે સ્થાપે છે.

સિદ્ધાંત માટે સંઘર્ષ વેઠી અંતે જીવલક્ષી કરુણતા નોંતરનાર ‘કલાનો શહિદ’ ઉમાશંકર જોશીનું હીરાધર માટે લખાયેલાં કાવ્યમાં હીરાધરની કોમળતાની ભાવના સુંદર રીતે કંડારી છે. જીવન સાથે અવિભાજ્ય એવા વહાલા પથ્થરોને સંબોધી કવિએ હીરાધરના મુખમાં મૂકેલું કલ્યાંત હૃદયદ્રાવક છે :

“એ પથ્થરો સૌ કરજો મને ક્ષમા
બેસી શક્યો ના તમ પુણ્ય પાળમાં”

પથ્થરો વચ્ચે હીરાધર ચણાતો જતો હતો ત્યારે તે કહે છે કે

“હું તો શિલાનો, પણ ગુર્જરીશ
શિલા સમું ના ઉર તું ધરીશ.”

હીરાધરની વાણીમાં વેધકતા, વ્યથા, કટાક્ષ અને કલાપ્રીતિ વ્યક્ત થાય છે.

ખીલવાની અવસ્થામાં ખરવાના દુર્ભાગ્યથી વ્યથિત કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ તેમના 'નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી' કરુણ-વિષાદના કાવ્યમાં બહેનના અવસાનથી વિલાપ-વિષાદ વ્યક્ત કરે છે. સંવિત્તનો સાહજિક આવિષ્કાર કાન્તના 'ઉદ્ગાર', પાઠકસાહેબના 'છેલ્લું દર્શન' અને હરિશ્ચંદ્રના 'નિર્દોષ અને નિર્મળ આંખ તારી' કાવ્યોમાં મળે છે. ચિંતન, ઊર્મિ અને કલ્પના સપ્રમાણરીતે એકરૂપ થઈ સમન્વય સાધે છે તેથી તે આપણાં ઉત્તમ ઊર્મિકાવ્યો પણ છે.

જનની વિશેના મૃત્યુજન્ય શોકનાં કાવ્યો સુંદરમ્, ઉશનસૂ, ચંદ્રવદન મહેતા, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, યોગેશ્વરજી વગેરેએ આપ્યાં છે તેમાં માતૃસંવેદનની ઉત્કૃષ્ટ અભિવ્યક્તિ 'મારી બા'માં આરાધ્ય ઈશ્વર સ્વરૂપમાં આલેખાઈ છે :

“ના વિસારું નેત્ર કરી અમીનાં
અપત્ય પ્રીતિ પસરંત હીના
ને બીજમાં હું તુજ રૂપ ભાખું
માતૃત્વની ત્યાં કવિતા નિહાળું”

ઉત્તમ વિષાદકાવ્યોમાં બાલમુકુંદ દવેરચિત 'દાદીમાનો ઓરડો'માં વૈશ્વિક સ્તરે વ્યાપી જતો કવિહૃદયનો વિષાદ અને આશ્વાસન એક નવો જ ભાવવળોટ લાવે છે. કાવ્ય તેથી હૃદયંગમ બની રહે છે :

“અનેક સુખદુઃખના સ્મરણના પટારા સમો
સૂનો ભરખવા ધસે અહહ ! એ જ આ ઓરડો
હવે નયન બા ! બધે જ તમને રહે ઢૂંઢતાં
વિસાત તમ દર્શની અવ રહી છ પીડી જ કે
નિમંત્રી રહું પોઢવા સકલ વિશ્વ વૃદ્ધત્વને
અને સકલ વૃદ્ધમાં વિલસતાં દીસો બા તમે.”

રાવજીની કવિતામાં વેદનાનો એક અનોખો અવાજ મળે છે. એણે વિષય કરતાં અભિવ્યક્તિનાં નવા ઓજસ આપ્યાં. મણિલાલ દેસાઈ માટે લખેલી રચનામાં એ ઓજસ મળે છે.

“તું કવિતા થઈને
લય લ્હોયું દિલ ખોલ,
તું મારી માટીનો જાયો માટીના સ્તનમાં
ક્યાં સંતાયો ?
મીઠા લયના સર્પ-મણિધર
ડસવાનું તું છોડ,
હું ક્યાં છું દુર્ભાગી માતા

કે ફરી ફરી

મારા મનમાં જન્મી જન્મી શ્વાસ છોડતો.”

આત્મીય મિત્રના મૃત્યુ પછી તેના સ્મરણના ડંખથી વ્યથિત કવિના આ ઉદ્ગાર છે. ચિનુ મોદીના ‘પિતાની પ્રથમ પુણ્યતિથિએ’ કાવ્યમાં સમય દ્વારા પિતૃસ્મરણ અને મનોદશા જે રીતે નિરૂપાયાં છે તે માટે ઉશનસ્ કહે છે “આવી શોકસંવેદનાને માત્ર વ્યક્તિમાં જ નહીં, સમષ્ટિમાં પણ મંડરાતી જતી જોઈ છે. “વહે ધીમે ધીમે મુજ ઉર દશાને ઘર બધું.”

“તમારાથી હુંયે દૂર દૂર થતો જાઉં, હળવે
મને યે દે ધક્કો સમય.”

અંતિમ બે પંક્તિઓ સોનેટની ચોટને બરાબર ધાર કાઢી આપે છે અને સચોટ બનાવે છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં ‘મરણનિમિત્તક કરુણપ્રશસ્તિ’માં જે વિશાળ પટમાં શોક, વિષાદ અને કરુણને વહેવાની મોકળાશ છે એની સરખામણીમાં, જે તે કાવ્યરૂપની મર્યાદામાં રહી કવિ કાવ્યાત્મકતા અને કલાત્મકતા સિદ્ધ કરવા પ્રેરાય ત્યારે લાઘવનું કૌશલ, કાવ્યની પંક્તિસંખ્યા અને સર્વથી વિશેષ, અનિવાર્યપણે કૃતિના કેન્દ્રમાં વિષાદની વેંત ઊંચી અભિવ્યક્તિ મળે ત્યારે લઘુ વિષાદકાવ્યો એક જુદી જ ઓળખ મુદ્રાંકિત કરી દે છે અને એ ઓળખ વિષાદની ભાવાભિવ્યક્તિ, શોકોદ્ગાર અને કરુણની રસનિષ્પત્તિ મુખ્ય અને કાવ્યરૂપનું વૈવિધ્ય ગૌણ બની રહે છે. શોક અને વિષાદના ઉદ્ગમનું વૈવિધ્ય, વિષાદમાં રૂપાંતર, કૃતિઓમાં સઘાતી કલાત્મકતાની સાથે મળતી ઉત્તમ કવિતા લઘુ વિષાદકાવ્યોની અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાને મહત્ત્વની ઠેન છે. કરુણપ્રશસ્તિથી સ્વરૂપે લઘુ છતાં કરુણ-પ્રશસ્તિની કક્ષાનો જ શોક, વિષાદ અને કરુણ સિદ્ધ કરતાં હોવાથી આવાં કાવ્યો લઘુ વિષાદકાવ્યો તરીકે ઓળખાયાં છે.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૩૮) કેન્સર સામે FACE : રજૂઆત : દિલીપ ગોહિલ, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૧૫૦/- (૨૩૯) માર્ઈનસને કરો પ્લસ : વેમૂરિ બલરામ, ૨૦૧૨, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૮૦/-

‘ગિરનાર સાદ પાડે છે’ : બે અનેરાં દીર્ઘકાવ્યો | બિપિન આશર

[‘ગિરનાર સાદ પાડે છે’ : લે. ઉર્વીશ વસાવડા, પ્રકાશક : મીડિયા પબ્લિકેશન, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૧, કિં. રૂ. ૮૦, પૃ. ૪૪]

જૂનાગઢના વતની ડૉ. ઉર્વીશ વસાવડા કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ‘પીંછાંનું ઘર’, ‘ટહુકાનાં વન’, ‘પુષ્પનો પગરવ’ જેવા એમના પ્રકાશિત થયેલા કાવ્યસંગ્રહોમાં વિવિધ સ્વરૂપની કાવ્યરચનાઓ જોવા મળે છે. તાજેતરમાં એમનાં બે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. એમાંનું પ્રથમ છે ‘ગિરનાર સાદ પાડે છે’ અને દ્વિતીય છે ‘નાનીલુ’.

‘ગિરનાર સાદ પાડે છે’ પુસ્તકમાં બે દીર્ઘકાવ્યો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. કવિએ ગઝલના પરમ્પરાગત સર્જનથી ઉફરા ચાલીને આ કાવ્યો લખ્યાં છે. આ બે દીર્ઘકાવ્યોમાં એક ગિરનારવિષયક છે. ગિરનાર સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહીં, પરંતુ ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ ગિરનાર માત્ર પર્વત નથી, પરંતુ ભારતીય લોકમાનસમાં પૂજ્યભાવ ધરાવતું પ્રાચીનતમ તીર્થધામ છે. કવિશ્રીએ ગિરનારની પ્રાચીનતા, એમનાં નામો, કૃષ્ણ, ઉગ્રસેન, ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમ્રાટ અશોક, રાજવી વલભી, યુડાસમા, નવઘણ, ખેંગાર, માંડલિક, જયસિંહ, મલિંગા, રાણકદેવી, નરસિંહ મહેતા, કાદુ મકરાણી, કાળુ મેર, જમિયલશા દાતાર જેવા ઇતિહાસખ્યાત વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધોને અહીં કાવ્યાત્મક રીતે નિરૂપ્યાં છે. ગિરનાર પોતે જ એક જીવંત પાત્ર તરીકે આવીને પોતાની પ્રાચીનતાથી માંડીને આજપર્યન્ત જોવા મળતી સ્થિતિ વિશે કહે છે. કવિની આ પ્રકારની કાવ્યરીતિ વિશેષ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. ભાવ અને અભિવ્યક્તિનું વૈવિધ્ય ભાવકને ભીંજવે તેવું છે. ગિરનાર પોતાના અતીત તરફ ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે શું જુએ છે ? કેવું અનુભવે છે ?

“કશું નથી ચોપાસ, ભીતરથી

સળગું છું દિનરાત

અચાનક જળ વરસે તો

જીવને થશે નિરાંત,

ખબર નથી કે આમ એકલા

ભિભા રહેવું મારે ક્યાં લગ ?”

ઐતિહાસિક સત્ય છે કે પ્રાચીન સમયમાં ગિરનાર લાવારસ ભરેલો પર્વત હતો. ઊકળતો લાવા ગિરનારને દગ્ગાક્યા કરતો હતો અને આસપાસની વનરાજીને પણ વેરાનમાં પરિવર્તિત કરી દેતો હતો. સેંકડો વર્ષો સુધી ગિરનારે વેરાનિયતનો અનુભવ કર્યો છે. એ પછી એમની ભીતર રહેલો લાવા શાંત પડે છે અને એમની આસપાસ

પ્રકૃતિનું રમ્ય વાતાવરણ સર્જાય છે. કવિએ આ પરિવર્તિત સ્થિતિને અહીં સરસ રીતે કાવ્યસ્થ કરી છે. ગાઢ જંગલો ફૂટી નીકળે છે, નાળાં-ઝરણાં ખળખળ વહેવા માંડે છે, પંખીઓના કલશોર સંભળાવા માંડે છે, વાજુનો સુસવાટ સંભળાય છે, ચારેકોર વનરાજી સુંદર દૃશ્ય સર્જતી દેખાય છે. અહિંસક અને હિંસક પશુઓ ફરવા માંડે છે. ગિરનાર પોતાની આસપાસ આવી અદ્ભુત સૃષ્ટિ નિહાળી હરખાય છે અને પ્રભુનો ઉપકાર-વરદાન માને છે. આ પછી તો ધીમે ધીમે માણસ આવે છે, સમાજ સર્જાય છે, કુટુંબો રચાય છે, ભાષા જન્મે છે અને એ રીતે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો રહે છે.

ગિરનાર પોની આસપાસ વિસ્તરતી જતી પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિને કૌતુક દૃષ્ટિએ જોયા કરે છે. બધા દેવો દામોદર કુંડની રચના કરે છે અને તેમાં દરેક તીર્થનું જળ પધરાવે છે. કૃષ્ણે પણ ગિરનારનો સ્પર્શ કર્યો હતો. કાળયવન પાછળ પડ્યો હતો ત્યારે કૃષ્ણ ગિરનારની ગુફામાં સંતાયા હતા અને એમણે મુચકંદ મુનિના કોધનો ભોગ બનાવીને કાળયવનને કેવો બાળીને ભસ્મ કરાવી દીધો હતો તે પૌરાણિક પ્રસંગને પણ કવિએ અહીં નિરૂપ્યો છે. ગિરનારની તળેટીમાં નગર વસ્યું હતું અને ઉગ્રસેને તેની ફરતે કોટ બંધાવી આપ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સુદર્શન સરોવર બંધાવ્યું હતું. કાળના વહેણમાં ગિરનારે અતિવૃષ્ટિની વિકરાળતા પણ અનુભવી હતી. રાજવી રુદ્રદામને નગરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સમ્રાટ અશોકે અહીં શિલાલેખ કોતરાવ્યા હતા. જૈન-બૌદ્ધ-શૈવધર્મીઓ ગિરનારની તળેટીમાં હળીમળી રહેતા હતા. કેટકેટલી દંતકથાઓ પણ આ સ્થળ વિશે વહેતી થઈ છે. કવિએ આ દંતકથાઓ પ્રતિ આ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે :

“દંતકથાઓ ઘણી અહીં છે,

અશ્વત્થામા હજી જીવે છે.

દત્તશિખર પર દત્તાત્રેય ને

સાથે ગોરખનાથ બિરાજે.

વચ્ચે ઓઘડ કેરી ટૂક

સજીવન થાય પૂનમની રાતે

સંગે અઘોર ડમરું બાજે

વસે નવનાથ, સિદ્ધ ચોર્યાસી

ચોંસઠ જોગણીઓનો વાસ

દેવ કોટિકોટિનાં થાણાં

મારી ગુફા મહીં સમાણાં

ઘણા જોગી એવા દેખાય

જેને કાળ કદી નવ ખાય.”

ગિરનારની તળેટીએ કેટકેટલા સંતોનાં ચરણોએ સ્પર્શ થયો છે. તળેટીમાં કબીર, નાનક, મીરાંએ ભજનો ગાયાં છે. જૈન ધર્મના તો કેટકેટલા અવશેષો અહીં જોવા મળે

છે. કવિએ જૈન મંદિરોના ઉલ્લેખ સાથે નેમિનાથ અને રાજુલના જીવનપ્રસંગને પણ યાદ કર્યો છે. બંને ગિરનારમાં આવ્યાં હતાં. વસ્તુપાળે મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. કવિએ આ દીર્ઘકાવ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે દોહરા છંદનો ઉપયોગ કરીને અભિવ્યક્તિ વૈવિધ્ય પણ બતાવ્યું છે.

- * “કાળખંડમાં થઈ ગયા ભલે રાજવી ખૂબ;
અંતે માટીમાં મળ્યા સાધુ હો કે ભૂપ.”
- * કેટકેટલી વારતા – કિસ્સા કથા અનેક;
હજી ધ્રુજાવે છે મને કિસ્સો એવો એક.
- * દૂર તળાજા ગામના છોડીને દરબાર;
આવીને નરસિંહ વસે ભક્તિનો અવતાર.
- * પીડ દીધી નરસિંહને નાગબાઈનો શાપ;
નષ્ટ થયો એથી જ તો માંડલિક આપોઆપ.
- * હતાં પગથિયાં ના કહો કપરાં, હતાં ચઢાણ;
લોકી આવી ના શકે એ જ મુસીબત જાણ.
- * વીતેલાં વરસો તણો આ છે ટૂંકો સાર;
થોડી અંગત વાત ને બાકી અન્ય વિચાર.
- * વાદળથી વાતો કરું એવું બનવું રોજ;
આજ કરી આ વાત તો મને પડી છે મોજ.

કવિનું છંદપ્રભુત્વ આ દીર્ઘકાવ્યમાં સાદૈંત જોવા મળે છે.

આ દીર્ઘકાવ્યમાં કવિએ નરસિંહ મહેતાને ભાવપૂર્વક યાદ કર્યાં છે. એમની રચનાના કેટલાક અંશોને આવરી લઈને એક સરસ કાવ્યખંડ સર્જ્યો છે –

બાહ્યમુહૂર્તમાં કોણ આ ગાય છે ને વળી સંગ કરતાલ બાજે
ચટકતી ચાખડી ઝૂલણા છંદમાં સૂર કેદારના નિત્ય સાથે
કંઠમાં ગીત છે જાગને જાદવા, કુંડ દામોદરે સ્નાન કરવા
ઝંખતો પ્રેમરસ ભક્તિ ભૂતળ કરે નાગરો એક નરસિંહ નામે
હાથ બાળી અને રાસ નીરખી શકે રામના અમલમાં રાતોમાતો
નાત ને જાતનાં બંધનો ના નડે એ અછૂતવાસમાં ભજન ગાતો
નેત્ર વિણ નિરખતો ગગનમાં દીપ ને ગુણ વૈષ્ણવ તથા નિત્ય ગાવે
ગોપી ભાવે ભજે મોરનો પિચ્છઘર ભક્તિના ભેદ એમાં સમાવે
હાર આપે હરિ મેઘ વરસાવતો ભર ઉનાળે વિના કોઈ વાદળ
પુત્રી કુંવર તણા કાપડાઓ પૂરે વિહલો વાંચીને કોરો કાગળ
ભીડ જ્યારે પડી કૃષ્ણ આવી ગયા નિત નવાં કેટલાં રૂપ ધારી
શામળે શેઠ થઈ ભક્તની હૂંડીને દારિકાની બજારે સ્વીકારી

ગાય શુંગાર એ કૃષ્ણ ક્રીડા તણો શબ્દમાં ના કશો છોછ રાખે
શુક ને શંકરે જ્ઞાનથી જે પીધો પ્રેમથી સહજ રસ એ જ ચાખે
ભક્ત નરસિંહથી હુંય પાવન થયો શબ્દ જ્યાં કાવ્યરૂપ પામ્યો
આ ધરા પર બીજો ભક્ત અથવા કવિ એ સમો અન્ય ના કોઈ આવ્યો.

નરસિંહ મહેતાના જીવન અને કવનના અંશોને કાવ્ય રૂપે રજૂ કરીને કવિએ પોતાની કવિપ્રતિભાનો પણ પરિચય કરાવી આપ્યો છે. ગિરનાર અને જૂનાગઢ એકબીજાના પર્યાય થઈ ગયા છે. કવિએ ગિરનાર અને જૂનાગઢ પ્રત્યેના પોતાના અનન્ય ભાવને આ દીર્ઘકાવ્યમાં પ્રગટ કર્યો છે.

કાવ્યના અંતે મુકાયેલી 'ગિરનાર સાદ પાડે' રદીફવાળી એક સરસ મજાની છંદોબદ્ધ રચના કવિની ગઝલપ્રતિભાની પરિચાયક બની રહે છે.

કોઈ અગમ શિખરથી ગિરનાર સાદ પાડે,
પ્રત્યેક ટૂક પરથી ગિરનાર સાદ પાડે.
આંખો અગર મીંચું તો દેખાય દત્ત સામે,
કેવી અમી નજરથી ગિરનાર સાદ પાડે.
પળભર ઊભી પગથિયે પુલકિત થઈ જવાતું,
સ્પર્શી અદીઠ કરથી ગિરનાર સાદ પાડે.
મેં કાળમીઠ પથ્થરનું મૌન સાંભળ્યું છે,
લાગે બીડ્યા અધરથી ગિરનાર સાદ પાડે.
આ તાલ મંજરાનો, કરતાલ, ચાખડીઓ,
મીઠા પ્રભાતી સ્વરથી ગિરનાર સાદ પાડે.
આખા નગરને થાતો એવો અકળ અનુભવ,
જાણે સતત ભીતરથી ગિરનાર સાદ પાડે.

કાવ્યમાં કવિની આ બે કાવ્યરચનાઓ સ્વતંત્રપણે પણ આસ્વાદનો વિષય બને તેવી છે.

કવિએ આ દીર્ઘકાવ્યના અંતે મધ્યકાલીન કાવ્યપ્રણાલીને અનુસરતી એવી કાવ્યપંક્તિઓ મૂકીને પ્રયોગાત્મક વલણ સાથે પોતાની નમ્રતાને પણ પ્રગટ કરી છે. જે કે સૂણ્યું મેં ગિરનારી સાદે, એ સર્વ લખતો ખુદના જ હાથે.
ભૂલો હશે એ સઘળીય મારી, મોટું કરીને મન લો સ્વીકારી.

ગુજરાતી ભાષામાં ગિરનારવિષયક અન્ય ઘણીબધી રચનાઓ હોવા છતાં આ દીર્ઘકાવ્ય અનેરું છે.

આ પુસ્તકમાં બીજી દીર્ઘરચના છે 'ઉત્તંક'. આ રચનામાં પૌરાણિક કાળના ઉત્તંક મુનિના જીવનપ્રસંગને અને કૃષ્ણ સાથેના એમના સંપર્કને નિરૂપવામાં આવ્યા છે.

મહાભારતના યુદ્ધથી અજાણ એવા ઉત્તંક મુનિ કૃષ્ણને યુદ્ધના સંહારના જવાબદાર ગણીને શાપ આપવા તૈયાર થાય છે. કૃષ્ણ સ્વસ્થ મને એમને કહે છે કે જીવનભર મહામહેનત કરીને તમે જે તપની મૂડી ભેગી કરી છે તે શાપ આપીને શા માટે વેડફી નાખો છો !? ઉત્તંક મુનિને સત્ય અને કૃષ્ણનું સામર્થ્ય સમજાય છે. તે કૃષ્ણ પાસે એવું વરદાન માગે છે કે જ્યારે એમને તરસ લાગે ત્યારે પાણી મળી રહે. એક વખત તે મરુભૂમિ પર ફરતા હતા ત્યારે તેને તરસ લાગી અને એમણે કૃષ્ણને યાદ કર્યાં. તેમને પાણી મળ્યું. પરંતુ કૂતરાઓથી વીંટાળાયેલા ચાંડાલની નીચે થઈને એક વહેતા ઝરણાનું પાણી. ઉત્તંક મુનિ ગુસ્સે થઈ ઊઠે છે અને કૃષ્ણ સહિત ચાંડાલને ગાળો ભાંડે છે. એ સમયે કૃષ્ણ પ્રગટ થાય છે અને ચાંડાલ તે ઈન્દ્ર હતા તેવું કહે છે. ઉત્તંક મુનિને પસ્તાવો થાય છે. મળેલું અમૃત તે પી ન શક્યા છતાં હવે તેને પાણી તો મળી જ રહેશે એવું કહી કૃષ્ણ અદૃશ્ય થાય છે. કવિએ આ પ્રસંગને કાવ્ય રૂપે રજૂ કર્યો છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી દ્વારિકા જતા કૃષ્ણની વિચારવિહ્વળતાથી કાવ્યનો પ્રારંભ થયો છે :

“આ ભીષણ સંહારલીલામાં
મારો પણ છે ભાગ
એ જ વિચારે દાહ લાગતો
મનમાં પ્રજળે આગ.”

કૃષ્ણનું હૃદય અવસાદથી ઊભરાતું હતું. ઉદાસીનતાએ એમને ઘેરી લીધા હતા. કાળપુરુષની લીલા એમને સમજાતી નહોતી. આવી વિચારશીલ સ્થિતિમાં તેઓ ઉત્તંક મુનિને મળે છે. ઉત્તંક મુનિના વ્યક્તિત્વની રેખાને કવિએ આ શબ્દોમાં દોરી આપી છે :

“સાવ અર્કિચન, જીર્ણ વસ્ત્ર
ને કાબરચીતરો વેશ
અસ્તવ્યસ્ત ગૂંચ ભરેલા
લાંબા એના કેશ
દીર્ઘ વધેલી દાઢીમાં છે
વાળ વધારે શ્વેત
કેમ કરુણા ઊપજે મનમાં
એને જોતાંવેત.”

વિષ્ટિ માટે ગયેલા કૃષ્ણ પછી બનેલી ઘટના વિશે ઉત્તંક મુનિ કશું જાણતા નહોતા. આજે તેઓ આ વિશે જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે છે. કૃષ્ણ મહાભારતના યુદ્ધ વિશે કહે છે ત્યારે મુનિ કૃષ્ણને આકરાં વેણ કહે છે :

“યુદ્ધ રોકવાની ક્ષમતા ના,
સહેજે તમે બતાડી

પરમ શાંતિના પથ પર
પ્હેલી પગલી તમે ન પાડી.
દેવ ભલે દુનિયા માને પણ
તમેય નીકળ્યા પામર.”

કૃષ્ણ કર્મના બંધન સામે પોતાની વિવશ સ્થિતિ મુનિશ્રીને સમજાવે છે :
“કાલ થવાનું છે જે એને
કોઈ શકે ના ટાળી
નેવાનાં પાણીને મોભે
હુંય શકું ના વાળી.”

મુનિ કૃષ્ણના ગીતાવચનને શબ્દોનો આડંબર કહે છે. કૌરવને યાદવસેના ન આપી
હોત અને પ્રાર્થના રથની ધુરા જો કૃષ્ણએ સંભાળી ન હોત તોપણ યુદ્ધ અટકી શકત.
કૃષ્ણ તો સર્વશક્તિમાન છે એવું કહી મુનિ કહે છે :

“તમે કેટલી વાર કાળનાં
પાસાંઓ પલટાવ્યાં
ઋષિપુત્રને પાતાળેથી
જીવતો પાછો લાવ્યા
દરિયાને લાવીને ઠારી
ગોમંતકની આગ
જમનાના જળમાં પેસીને
નાથ્યો કાળિનાગ.”

કૃષ્ણ મુનિશ્રીએ પોતાની સ્થિતિ અને કરેલા પ્રયત્નોનો ખુલાસો કરે છે છતાં મુનિ
શાપ આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે :

“શાપ મને આપો એનાથી
મને કશું ના અડશે
પણ સમજી લો તમને મુનિવર
ફેર ભયંકર પડશે
જે થોડી તપની છે મૂઢી
એ ખરચાઈ જશે.”

મુનિવરને પોતાની ભૂલ સમજાય છે. તે કૃષ્ણની ક્ષમા માગે છે. કૃષ્ણ એમને વરદાન
માગવાનું કહે છે. મુનિવર પોતાની જાતને ધન્ય સમજે છે અને અઘોર જંગલમાંય એમને
તરસ લાગે તો પાણી મળી રહે તેવું વરદાન માગે છે. થોડા સમય પછી તરસથી વ્યાકુળ
મુનિવર પાણી માટે કૃષ્ણનું સ્મરણ કરે છે. કૃષ્ણ ઇન્દ્રને મુનિવરની તરસ છિપાવવા કહે

છે ત્યારે ઇન્દ્ર કહે છે :

“પ્રભુ તમે શું માંડ્યું ?
કેમ અડપલું સાવ અચાનક
આજે મનમાં આવ્યું ?
એ અમૃતને પાત્ર નથી તો
શું કામ એને આપું
સાવ અકારણ લખચોરાસી
એની ક્યાંથી કાંપું ?”

કૃષ્ણના આદેશથી ઇન્દ્રને જવું પડે છે, પરંતુ તે ચાંડાળનો વેશ લઈને જાય છે.
કેવા જળ વચ્ચે તો ઊભો રહે છે :

“જળની વચ્ચે ઊભા રહીને ન્હાતો’તો ચાંડાળ
હતાં સાથમાં કૂતરાં એના મ્હોંથી ટપકે લાળ
દેહ ઉપર બણબણતી માખી વાસ અતિશય આવે
હતી જુગુપ્સાભરી સ્થિએ પાણી ક્યાંથી ભાવે ?

મુનિવર આ પ્રકારે મળેલા પાણીને નિહાળઈ કોધે ભરાયા છે, પરંતુ એ ક્ષણમાં
જ બધું અદૃષ્ય થાય છે અને કૃષ્ણને સામે ઊભેલા જુએ છે. કૃષ્ણ મુનિવરને ઇન્દ્રજ
અને અમૃત વિશે કહે છે ક્યારે એમને અફસોસ થાય છે. કૃષ્ણ કહે છે :

“સામે છે એ કમળ નિહાળી જુઓ કદી ના કાઢવ
આમ કર્મના બંધનથી તો ચાલે છે સંસાર
તોય ભાગ્યવશ આવે દુર્લભ ક્ષણ એકાદીવાર
એ જ્યારે આવે છે ત્યારે અઘરી કરે કસોટી
હેમખેમ એ પાર કરી લો તો સિદ્ધિ છે મોટી.”

કવિએ માનવજીવન અને જીવનમાં આવતા અવસરો સંદર્ભે તાત્વિક વિચારોને
કાવ્યરૂપ આપ્યું છે :

“જુદાં જુદાં રૂપ ધરી
અવસર આવે જીવનમાં
ક્યાંક વિપદ લાગે તો
ઊઠે ક્યાંક સમસ્યા મનમાં
પીડાની એના લઈને
અવસર આવે છે એમ
પ્રશ્ન થાય આપણને મનમાં
મને જ આપું કેમ ?
વિપદાની બીજી બાજુની

રાખો ત્યારે જાણ
 તો જ મળેલો અવસર કરશે
 જીવનનું કલ્યાણ
 તેમ છતાં પણ ચૂકી જાવ તો
 શોક કરો ના મનમાં
 જુઓ રાહ નક્કી છે
 પાછી ક્ષણ આવે જીવનમાં.”

કૃષ્ણના મુખે ઉચ્ચારાયેલાં આ વચનો માનવને જીવવાનો એક તરીકો-અભિગમ ચીંધે છે.

‘ગિરનાર સાદ પાડે’માં ગ્રંથસ્થ બંને દીર્ઘકાવ્યો કવિશ્રી ઉર્વીશ વસાવડાની કવિપ્રતિભા સાથે એમણે માનવજીવન વિશે કરેલા ઊંડા ચિંતનનો પરિચય કરાવે છે. ગઝલકાર-ગીતકાર આ કવિ દીર્ઘકાવ્યના સ્વરૂપને પણ બરાબર ખેડી શક્યા છે.

લોહીનીંગળતી પાંખે | રજનીકુમાર પંડ્યા

['શૈશવથી સંધ્યા સુધી': કમલાબહેન પરીખ, કૃતિ પ્રકાશન, પ્ર. આ. ૨૦૦૫, કિં. રૂ. ૫૫/]

‘અમે પાટીદાર કન્યાઓ તે સમયે જન્મની સાથે જ ‘સાસરું’ શબ્દ લઈને આવતી હતી.’

‘તે સમયે’ એટલે ગુજરાતની ચરોતરી પાટીદાર કોમના સંદર્ભમાં ૧૯૨૫ની આસપાસનો સમયગાળો! આમ તો તે પહેલાનાં સમયને પણ લાગુ પડે અને આજ સુધીના સમયને પણ અને દૈવ જાણે કે હજુ પણ ક્યાં લગી એ શબ્દો ઓછાયા લંબાશે એ ભાખી શકાતું નથી. પણ એ થોડા શબ્દો અંદરથી જાગી ગયેલી એક સ્વમાની સ્ત્રીના ઉના નિસાસા જેવા છે. આ શબ્દો લખનારાં સન્નારી તે ૨૦૧૧ના ડિસેમ્બરની ૨૬મીએ ચોર્યાસી વર્ષની વયે સદાને માટે આંખો મીંચી દેનારાં એક ગુજરાતી લેખિકા કમલાબહેન ધીરુભાઈ પરીખ. ધીરુભાઈ પરીખ એટલે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ, એક ઉત્તમ કવિ અને ગદ્યકાર, અને વિશેષ યાદ રહી જાય તેવી તેમની ઓળખ તે નેવું વર્ષથી પ્રગટ થતા અને ગુજરાતના નાગરિકોની ચાર ચાર પેઢીનું સંસ્કાર-સંવર્ધન કરનારા ‘કુમાર’ માસિકના ૧૯૯૦થી સ્વેચ્છાએ વગરપગારી સફળ અને વિદ્વાન તંત્રી.

૨૦૦૪ સુધી મોટા ભાગના વાત-સવાદિયાઓ માટે જે ગુસપુસ (ગોચ્છાએ)નો વિષય રહી હતી, પણ જેનો અસલી મામલો બહુ ઓછા લોકો જાણતા હતા તેવી અનોખી સંઘર્ષાત્મક સ્મૃતિકથા ૨૦૦૫ની સાલમાં ખુદ કમલાબહેનની કલમે લખાયેલી સંક્ષિપ્ત આત્મકથા ‘શૈશવથી સંધ્યા સુધી’ના સ્વરૂપે બહાર આવી. ત્યારે બધી રસ-અપરસ ઝરતી ગુસપુસોનો અંત આવી ગયો, અને પતિપત્ની બંનેનું નિર્મળ ચરિત્ર નજર સામે ઊઘડી ગયું. વાતચીતની તદ્દન સાદી શૈલીમાં લખાયેલી કમલા પરીખની એ આત્મકથા કેવલ

બચપણનાં મીઠાં સંભારણાંની બિછાત નથી. તેમાં તો ચરોતરની પાટીદાર કોમની એક સ્વમાની નારીને જકડી રાખતા રૂઢીના અને જુનવાણી માનસના કઠોર નાગપાશ અને એમાંથી સ્વયંસિદ્ધા બનીને એણે હાંસલ કરેલી મુક્તિની ગાથા છે. અને એ પછી પણ એણે સહન કરવી પડેલી વેદનાની વાત છે.

એક વાર પરણીને અને એક પુત્રની માતા બન્યા પછી જડબેસલાક રુઢિચુસ્ત પતિથી અલગ થઈને અમદાવાદમાં પિતાના ઘેર રહેતાં મૂળ સોજિત્રાના કમલાબહેન ગોરધનદાસ પટેલ અને વીરમગામના વૈષ્ણવ પરિવારના ધીરુભાઈ ઈશ્વરલાલ પરીખ ૧૯૬૪માં કેવી પરિસ્થિતિમાં લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં ? તે પછી એને કારણે કમલાબહેનને કેવાં સંકટોનો સામનો કરવાનો આવ્યો, કેવી કેવી આકરી હૃદયવિદારક વેદનામાંથી પસાર થવું પડ્યું ?

આ બધા સવાલોના નિખાલસ જવાબો એ આત્મકથામાંથી સાંપડે છે.

પરંપરાવાદી અને દહેજપ્રથામાંથી હજુ પણ સદંતર મુક્ત ના થઈ શકનારી ખેડા જિલ્લાની પાટીદાર કોમના દુન્યવી સુખસાહ્યબી ધરાવતા પરિવારમાં એ ૧૯૨૭માં સપ્ટેમ્બરની ૧૮મીએ જન્મ્યાં પણ સમજણાં થતાં થતાંમાં તેમના મનમાં પ્રસંગે પ્રસંગે દહેજની અને વહુઆરુઓ પર ગુજારાતા સિતમની એવી એવી વાતો ઠલવાતી ગઈ હતી કે લગ્નના નામમાત્રથી એ ભડકતાં રહેતાં હતાં, પરંતુ લગ્ન કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. નાનપણમાં પિતાની નોકરીના બદલાતાં સ્થળોને કારણે અમદાવાદ ઉપરાંત મુંબઈ-પેટલાદ-નડિયાદ જેવાં સ્થળોએ રહેવાનું થતું હતું. જો કેવી સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને કારણે છઠ્ઠા ધોરણનો શાળાકીય અભ્યાસ તો ૧૯૪૨માં જ શાળા-કોલેજો બંધ થવાને કારણે અધવચ્ચેથી છૂટી ગયો હતો. કિશોરાવસ્થા પૂરી થઈ એટલે મુરતિયાની શોધ ચાલી. ધર્મજના એક છોકરા સાથે નક્કી થયું. એ યુગમાં બંનેની મુલાકાતની વાત ‘શાંતમ્ પાપમ્’ ગણાતી, એટલે અપાતી માહિતીઓને આધારે અને તે પણ જ્ઞાતિના ચોક્કસ ગોળમાં જ ચોકઠાં ગોઠવાતાં. ધર્મજવાળા છોકરાના ભણતર અને જમીન-જાગીર વિશે બહુ ઊંજળું ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું, જે વાસ્તવિકતાથી વિપરીત હતું.

૧૯૫૧માં કમલાનાં ચોવીસ વર્ષની વયે પાંચ હજાર રૂપિયા દાયજાના આપીને લગ્ન લેવાયાં જે એ વખતે બહુ મોટી રકમ લેખાતી પરંતુ દરેક રીતે કજોડું એવા આ લગ્ન બે-ત્રણ વર્ષમાં જ પડી ભાંગ્યાં. સાસરવાસમાં વેઠેલા ત્રાસની વાતો લખવાનું કે એ પતિ વિષે એક શબ્દ પણ ઘસાતું લખવાનું કમલાબહેને બહુ સંયમપૂર્વક ટાળ્યું છે; નહિ તો એ કથની પણ એછી વેદનાભરી નહીં હોય. વાંચનાર પામી શકે કે બે વાક્યોમાં સમાવાયેલી એ દસ્તાવેજી વાતની કેપ્સૂલમાં આંસુભીનાં વીતકના કેટલા દરિયા ભર્યા હશે ! ૧૯૫૪માં એ અકારો સાસરવાસ છોડ્યા પછી એક-દોઢ વર્ષના પુત્રને લઈને બાપને ઘેર અમદાવાદમાં રહેવા આવી ગયાં પછી બે ભાઈ અને ચાર બહેનો અને

માતા-પિતાના પરિવારમાં જિંદગીભર પુરાયેલાં રહેવા સિવાય બીજો શો વિકલ્પ હોય ? પણ કમલાબહેને પોતાની અભ્યાસ કરવાની અધૂરી મંશા પૂરી કરવાનું નક્કી કર્યું. જુનવાણી વિચારો ધરાવતો પરિવાર એક નાના બાળક સાથે સાસરેથી પાછી આવેલી દીકરીને અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરાવવા રાજી નહોતો, કારણ કે એ ભણવા જાય તો તેના નાના બાળકને સાચવે કોણ ? અને પરણાવવાની ઉતાવળમાં વરપક્ષ માગે તે દાયજો આપવાની તૈયારી રાખનારા માવતર ભણાવવાની તદ્દન વિરુદ્ધ હોય ત્યારે નિશાળની સાવ નગણ્ય ગણાય તેવી ફી આપવાની હા શા માટે પાડે ? પણ કમલા હિંમત ના હાર્યાં ઘરના પ્રચંડ વિરોધ વચ્ચે પણ એમણે પંદર વર્ષે ૧૯૫૭માં ફીની જેમતેમ જોગવાઈ કરીને ખાનગી ટ્યૂશન ક્લાસની વાટ પકડી. એસ.એસ.સી. ૬૭ ટકા માર્કથી પ્રથમ વર્ગમાં પાસ કરી, એલ.ડી. આર્ટ્સ કૉલેજના દરવાજામાં દાખલ થયાં. હવે તો કૉલેજની ફીની મોટી સમસ્યા હતી. પણ આટલી આકરી તાવણી દરમિયાન પણ આશાવાદી માનસ જાળવી રાખનારાં કમલાબહેન પ્રિન્સિપાલની ચેમ્બરમાં દાખલ થયાં. પોતાની કથની અને ભણવાની લલક પણ વ્યક્ત કરી. પ્રિન્સિપાલ આર.ડી. દેસાઈએ એમની કરુણ પરિસ્થિતિ નાણી-જાણીને આ કૉલેજમાં ભણે ત્યાં સુધી છેકની ફીશિપ બક્ષીને એ સમસ્યા પણ હલ કરી આપી. કમલાબહેને પૂરી લગનથી ભણવામાં ધ્યાન પરોવી દીધું. ૧૯૬૬માં એમ.એ.ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરીને એ જ કૉલેજમાં ભણાવવાની નોકરી લીધી.

પણ આ સફળતા સામેથી મુસીબતોની ઝીંકાતી તોફાની વાછટની સામે ગતિ કરવાનું નૈતિક બળ પૂરું પાડતી હતી, અને એની વધુ જરૂર હવે પડવાની હતી, કારણ કે આ તરફ સાસરાપક્ષ તરફથી છૂટાછેડા માટેની કાર્યવાહી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. કમલાને નોટિસો જતી હતી પણ એ જાણીબુઝીને કોર્ટ હાજર રહેતાં નહોતાં કારણ કે એમને જે જોઈતું હતું એ કોર્ટમાં હાજર રહેવાથી નહીં પણ હાજર ના રહેવાથી મળે તેમ હતું. અને એમ જ થયું, એટલે અંતે એકપક્ષી ચુકાદાથી ૧૯૬૬માં છૂટાછેડા મળી ગયા, ‘ગજેન્દ્રમોક્ષ’ થયો. હવે પુત્ર દેવેશ પણ દસ વર્ષનો થયો હતો. એને ભણાવવા સિવાય બીજું કોઈ જીવનકાર્ય રહ્યું હતું ?

હા, એક નવો સૂર્ય ઉદીયમાન થઈ રહ્યો હતો. કૉલેજના અભ્યાસકાળ દરમિયાન પોતાની નાની બહેન પ્રભાને ત્યાં નજીકમાં ચંદ્ર કૉલોનીમાં અવારનવાર જવાનું થતું હતું ત્યારે બાજુમાં રહેતા એક પ્રોફેસર ધીરુભાઈ પરીખને પણ માર્ગદર્શન માટે મળવાનું થતું હતું. ખાનગી ટ્યૂશન ક્લાસમાં કમલા ભણતાં હતાં ત્યાં પણ ધીરુભાઈ વર્ગો લેતા હતા. વીરમગામના ડૉ. ઈશ્વરભાઈ પરીખના ૧૯૩૩માં જન્મેલા તેજસ્વી પુત્ર એવા ધીરુભાઈ લગ્ન નહિ કરવાના પણ સાથે પરિવારે જીદ કરીને કરાવેલી બે સગાઈઓ તોડીને પિતાની ખફગી વહોરી ચૂક્યા હતા, પણ આ ઝૂઝારું સ્ત્રીને જોઈને દ્રવી ગયા. એમણે પ્રભાબહેન મારફત કમલા સાથે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો પણ કમલાબહેન પોતાની

સાથે પુત્ર હોવાને લીધે ખચકાતાં હતાં. સહૃદયી ધીરુભાઈ એ સમજી શકતા હતા. એમણે એ બાળકને પોતાના સગા પુત્રની માફક અપનાવવાની ખાતરી સાથે આખરે ૧૯૬૪માં એ બેઉએ લગ્ન કરી લીધાં, આ પગલાને લીધે કમલાનાં ત્રણ મોટાં બહેન અને બનેલીઓ સિવાયના પૂરા પિતૃપક્ષે તેમનો કાયમી બહિષ્કાર કર્યાનું જાહેર કર્યું પણ તે હકીકતને કમલાએ મન પર લીધી નહીં. કારણ કે પુત્ર પોતાની પાસે હતો. અને ધીરુભાઈ તો ખરા ! ધીરુભાઈના બન્ને ભાઈઓ મહેન્દ્રભાઈ અને પ્રફુલ્લભાઈ સાથે પણ એ હળી ગયો હતો. ધીરુભાઈના પિતાજીએ પણ એને પૌત્ર તરીકે અપનાવી લીધો ! હવે કોઈ ચિંતા નહોતી. ૧૯૬૭માં તેમને ત્યાં પુત્રી નિયતિનો જન્મ થયો.

શું હવે બધું સુખ જ સુખ હતું ?

ના, યુદ્ધનો હજુ અંત ના આવ્યો. પૂર્વ સાસરાપક્ષ તરફથી પુત્રના કબજા માટે કાયદેસરની કાર્યવાહી થઈ અને કમલાએ બીજા લગ્ન કરી લીધાં હોવાથી બાળકને એના પિતાને સોંપી દેવાનો હુકમ થયો અને ભારે હૈયે એનો અમલ પણ કરવો પડ્યો. અગિયાર વર્ષનો પુત્ર માતાથી વિખૂટો પડીને જેનું સાન્નિધ્ય પોતે લગ્ન પણ માણ્યું નથી તેવા પિતા પાસે ધર્મજ રહેવા ગયો, કમનસીબે કમલાનો પિતૃપક્ષ પણ પોતાના એ જૂના વેવાઈઓના સમર્થનમાં હતો. થોડા સમયમાં એ પુત્ર દેવેશ અમદાવાદ મામા કે જે કમલાબહેન સાથે બોલવા વહેવાર પણ રાખતા નહોતા બલકે એમનો તિરસ્કાર કરતા હતા એમને ત્યાં રહેવા આવી ગયો કારણ કે મોસાળવાળા તેને ધર્મજ નહીં અમદાવાદ રાખીને ભણાવવા માગતા હતા. મા-દીકરો એક જ શહેરમાં આવી ગયાં, દેશમાં જ પરદેશ જેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થઈ ગયું. એકબીજાને મળવાની સખત મનાઈ ફરમાવાઈ એનો ભંગ થાય તો પુત્રનો અભ્યાસ ત્યાં અટકી પડે તેવી તલવાર માથે લટકતી હતી. જોકે કમલાબહેન લાખે છે કે અમારા ઘરની નજીક એક હોસ્ટેલમાં એ રહેતો ત્યાં પ્રસંગોપાત્ત હું એને ચોરીદૂધીથી મળી લેતી.'

કમલાબહેનના એક ભાઈ અને ત્રણ બહેન-બનેલીઓના અપવાદ સિવાય પૂરા પરિવારે તેનો બહિષ્કાર કર્યો પરંતુ, કમલાબહેનના હૃદયે તો માતા-પિતા તરફ સતત ઝૂરાપો જ અનુભવ્યા કર્યો. તેમના બાની ગંભીર બીમારીના સમાચાર મળ્યા કે તરત પિતાને પત્ર લખીને તબિયત જોવા દેવા આવવાની વિનવણી કરતો પત્ર લખ્યો પણ પિતાએ એને તરત જ ફાડીને ફેંકી દીધો ! કમલાબહેનને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે કારમો આઘાત લાગ્યો. એમને ખબર મળ્યા કરતા હતા કે બાની આ બીમારી કદાચ જીવલેણ નીવડે એવી છે. શું કરવું ? શું બાનાં દર્શન એ દુનિયામાંથી વિદાય થતા સુધીમાં એક વાર પણ મારા નસીબમાં નહિ હોય ? ખૂબ વિચારને અંતે એ પિતાના ઘરની બાજુમાં આવેલા એક પરિચિતના બંગલામાં ગયાં. એમના પોર્ચમાં એક ઊંચો ઓટલો હતો, તેની ઉપર એ ચઢ્યાં અને પોતાના ઘરની બારી પાસે ઢાળેલા ખાટલા

ઉપર અંતિમ માંદગીમાં બિછાને સૂતેલાં બાને જોયાં. ભૂલેચૂકે પણ બા આ તરફ એક વાર નજર નાખે એવી અપેક્ષા મનમાં ઊગી હશે પણ એ ફળીભૂત ના થઈ. આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહી ચાલ્યાં. એ આ રીતે એમનું છેલ્લું દર્શન પામીને ઓટલો ઊતરી ગયાં.

થોડા દિવસમાં જ બા અવસાન પામ્યાં. કમલાબહેનને કોઈએ ખબર સુધ્યાં ના આપ્યાં. પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે આવી કે બાના અવસાન પછી પિતાને મળવા ગયાં ત્યારે એ એકલાઅટૂલા પલંગ પર ઉદાસ ચેહેરે બેઠા હતા. કમલાને જોઈને એટલું જ બોલ્યા કે ‘મારા સાથીદાર મને છોડી ચાલ્યાં ગયાં.’ કમલા ડૂસકે ચઢી ગયાં. એમને દોડીને જઈને એમના ખોળામાં મોં નાખીને છુટ્ટે મોંએ રડી દેવાનું મન થયું પણ ત્યાં તો તેમના મોટાભાઈ રૂમમાં આવી ગયા, અને આ જોઈને એમણે તરત જ હાથ પકડીને સગીબહેનને બહાર કાઢી મૂકી.

પિતાનું એ દર્શન પણ અંતિમ નીવડ્યું. થોડા દિવસમાં એ પણ અવસાન પામ્યા. વેદનાની વાત સાથે દિલ ઠારે એવી વાત દેવેશ અને નિયતિ પોતપોતાના ભર્યાભાદર્યા પરિવારો સાથે અમેરિકામાં સ્થાયી છે. ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગમાં ડિગ્રી ધરાવતો દેવેશ અને દસ વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં દૂરદર્શન પર સમાચારવાચન કર્યા પછી બીજી એકેડેમિકલ ડિગ્રીઓ ધરાવતી સંગીત-નૃત્યવિશારદ નિયતિ એકબીજાને નોર્મલ ભાઈ-બહેનની જેમ નિયમિત હળેમળે છે. ધીરુભાઈ અને કમલાબહેન અવારનવાર અમેરિકા જતાં અને એ બન્નેને ત્યાં સારો એવો સમય ગાળતાં.

પુસ્તકના અંતભાગમાં કમલાબહેને ધીરુભાઈ સાથેના પોતાના મધુર દામ્પત્યની કેટલીક પ્રસન્નકર વાતો પણ લખી છે. જીવનને સંધ્યાકાળે ધીરુભાઈ કમલાબહેનના વ્યાધિગ્રસ્ત સ્વાસ્થ્યના સંદર્ભે કેવી કાળજી રાખતા અને એ બંનેની દિનચર્યા કેવી રહેતી તેની વાતો વાંચતાં બહુ સુખદ ચિત્ર વાંચનારના મનમાં ઊભરી આવે છે. પોતાના દિયરો અને એમના પરિવારની વાતો અને વિગતો બહુ આત્મીયભાવ અનુભવીને આલેખી છે.

અફસોસની વાત તો એ છે કે ૨૦૦૫ની સાલમાં પ્રગટ થયેલી આ આત્મકથા માત્ર પંચાવન રૂપિયાની કિંમતે મળતી હોવા છતાં રસિકો-વિવેચકોનું બહુ ધ્યાન એના ઉપર બહુ પડ્યું નથી અને એની બીજી આવૃત્તિ પણ થઈ નથી. જોકે એ બન્ને પતિપત્નીએ એની બહુ ખેવના રાખી હોય એવું પણ લાગતું નથી.

શ્યામ બેનેગલનો સર્વાંગ પરિચય આપવામાં

નિષ્ફળ રહેલી પરિચયપુસ્તિકા | અભિજિત વ્યાસ

['શ્યામ બેનેગલ (પરિચયપુસ્તિકા)'] : લેખક : યાસીન દલાલ, પ્રકાશક : પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પ્ર.આ. ૨૦૧૩, પૃ.-૫૫, કિં. રૂ. ૧૫/-]

પરિચયપુસ્તિકાનો હેતુ કંઈક એવો હોય છે કે એ જે વિષય કે વ્યક્તિના ઉપર લખાયેલી હોય તેનો સર્વાંગ પરિચય મળે. એટલે જ્યારે કોઈ પરિચયપુસ્તિકા વાંચીએ છીએ ત્યારે એ જેના વિશે લખાયેલી હોય તેનો પરિચય વાંચવા મળશે. પણ ક્યારેક એવું પણ બને કે આ જાતનો ઉદ્દેશ પરિચયપુસ્તિકા વાંચીને ફળતો નથી. આવો જ કંઈક અનુભવ યાસીન દલાલલેખિત પરિચયપુસ્તિકા 'શ્યામ બેનેગલ' વાંચતાં થયો.

માધ્યમ સંશોધક અને સમૂહ માધ્યમના નિષ્ણાત ગણાતા યાસીનભાઈ પાસેથી મળેલી આ પુસ્તિકામાં જાણીતા ફિલ્મ દિગ્દર્શક શ્યામ બેનેગલ વિશે માહિતી મળે છે, ત્યારે થોડી અપેક્ષા રહે. અહીં પ્રથમ પૃષ્ઠથી જ ભાષાકીય ભૂલોમાં અનર્થ થવા શરૂ થાય છે. લેખક લખે છે, '(બેનેગલે) એમણે એક વાર ગુરુદત્તને પોતાના સહાયક બનવાની ઓફર કરેલી'—પણ અહીં વાક્ય આમ જોઈએ — 'ગુરુદત્તે એમને (શ્યામ બેનેગલને) પોતાના સહાયક બનવાની ઓફર કરેલી.' આમ થોડાક શબ્દ ફેરમાં લેખક જે વાત કહેવા માગે છે તેમાં જ ગેરસમજ ફેલાય છે, કહો કે અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. પુસ્તિકામાં આ પ્રકારના ગેરસમજ ફેલાવતાં કે અનર્થ કરતાં અનેક વાક્યો પછી તો વાંચવા મળે છે. એ જ રીતે નામ લખવામાં પણ અનેક ભુલો થઈ છે. માની લઈએ કે ક્યાંક પ્રફુવાચનની ભૂલ રહી ગઈ હશે પણ બાસુ ભટ્ટાચાર્યની જગ્યાએ દરેક વખતે એમણે બાસુ ચેટર્જી જ લખ્યું છે.

લેખક યાસીન દલાલે શ્યામ બેનેગલની ફિલ્મોની સાથે એ સમયની ભારતીય સિનેમાની ગતિવિધિઓ અને ફોર્મ્યુલાની અતિનાટકીયતા અને યથાર્થવાદને જોડા જોડ મૂકી આપ્યાં છે. પણ એ બધાંની વચ્ચે બેનેગલની ફિલ્મોની કલાત્મક મુલવણી કરવાનું ચૂકી ગયા છે. એટલે બીજી બધી ઇતર બાબતો વધુ વાંચવા મળે છે. પણ ઇતિહાસલેખન એક બાબત છે અને કોઈ કૃતિનું સૌંદર્યાત્મક રસદર્શન કરવું એ બીજી બાબત છે. આ રસદર્શન કરવામાં અને કરાવવામાં લેખક નિષ્ફળ ગયા છે. જેમ કે ફિલ્મ 'મંથન' સંદર્ભમાં તેઓ લખે છે : 'આમ ફિલ્મનો અંત નિરાશાજનક છે.' (પૃષ્ઠ-૨૨) જે વાચકને ચોંકાવી દે છે. 'મંથન'માં દૂધના વેચાણ માટે શરૂ કરવામાં આવેલી સહકારી મંડળીના સંઘર્ષની વાત રજૂ થઈ છે. આ ફિલ્મ જો નિરાશાજનક હોય તો તેના નિર્માતાનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ રહે. હકીકતે લેખકે જ્યાં અંતનો નિર્દેશ કર્યો છે ત્યાર પછીનાં દશ્યો એઓ ભૂલી ગયા છે. લેખકે ફિલ્મ વિશે સ્મૃતિને આધારે લખ્યું હોય તેમ લાગે છે એટલે અનેક ભૂલો

થઈ છે. કોઈ પણ ફિલ્મ વિશે જ્યારે લખવાનું હોય ત્યારે તેમાંનાં પાત્રોની વાત તેમના નામના નિર્દેશ સાથે કરવાની હોય છે. નહિ કે અભિનેતાના નામથી. અહીં મોટાભાગનાં પાત્રોમાં લેખકે તે પાત્રના નામને બદલે અભિનેતા કે અભિનેત્રીનું નામ લખ્યું છે. વળી પાત્રોમાં પણ એમણે ગોટા કર્યાં છે. ગિરીશ કર્નાડ એક વેટરનરી ડોક્ટર છે. નસીરુદીનને એમણે કોન્ટ્રાક્ટ ગણાવ્યો છે તે મિશ્રાજીનું પાત્ર હકીકતે ફિલ્મમાં અમરીશ પુરીએ ભજવ્યું છે. અને નસીરુદીન શાહે ભોલાનું પાત્ર ભજવ્યું છે જે એક જ આશાનું કિરણ ફિલ્મમાં અંતે જોવા મળે છે. આવરણ ઉપર (અને પૃષ્ઠ ૨૦ ઉપર પણ) ફિલ્મ ‘મંથન’નો જે ફોટો મૂક્યો છે તે પણ શ્યામ બેનેગલદિગ્દર્શિત ફિલ્મ ‘મંથન’નો નહીં, પણ કોઈ મરાઠી ફિલ્મ ‘મંથન’નો જોવા મળે છે. ફિલ્મના અંતના સંદર્ભમાં તેઓ ઘણી જગ્યાએ દર્શ્યો ભૂલી ગયા છે. ફિલ્મ ‘ઝનૂન’ વિશેની નોંધમાં પણ આવું જ અનુભવાય છે. ભાષાકીય નોંધ જે સભાનતાથી તેઓ કરે છે તે છતાં નસીરુદીનનું ‘સોસાયટી’નું ‘સીસોટી’ બોલવું સમજવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. ફિલ્મ ‘શતરંજ કે ખિલાડી’ના સંદર્ભમાં પણ એમણે વાજીદઅલી શાહને શતરંજની રમતમાં ડૂબી ગયેલો કલ્હો છે પણ તે શતરંજની રમતમાં નહીં પણ સંગીત-નૃત્યમાં ડૂબી ગયેલો જોવા મળે છે.

ફિલ્મ એ દર્શ્ય માધ્યમ છે. વળી તેને થિયેટરમાં જઈને જોવું પડે છે. આમ મોટેભાગે સમીક્ષકો ફિલ્મ જોઈ આવીને પછી અવલોકન લખતા હોય છે. એટલે એવી શક્યતા રહે કે કોઈ દર્શ્ય આગળપાછળ થઈ જાય કે યાદ કરવાનું ભૂલી જવાય. આવું અક્સર વર્ષો પહેલાં જોવા મળતું હતું. પણ હવે ટેલિવિઝન અને સી.ડી.ના જમાનામાં તો ફિલ્મ જોતાં જોતાં પણ નોંધ થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત એવું સાંભળ્યું છે કે યાસીનભાઈની પુસ્તકોની અને સી.ડી.ની અંગત લાઇબ્રેરી પણ ખૂબ સમૃદ્ધ છે. તે છતાં તેઓ આવી ભૂલો કેમ કરી ગયા તે સમજાતું નથી. એમણે કોઈક ફિલ્મને વિશે બહુ સવિસ્તર લખ્યું છે તો કોઈ વિષે ફક્ત બે-ત્રણ વાક્યોમાં નોંધ કરી છે તો કોઈ ફિલ્મનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં નથી વાંચવા મળતો.

ફિલ્મ ‘સૂરજ કા સાતવા ઘોડા’ના સંદર્ભમાં તેઓ લખે છે કે ‘આ(ફિલ્મનું) માળખું મહાભારત ઉપર આધારિત છે.’ પણ ફિલ્મનું માળખું મહાભારત ઉપર નહીં, ઓરઝન વેલ્સની ફિલ્મ ‘સિટિઝન કેન’માં જે જાતની શૈલીથી રજૂઆત થઈ છે તેવી રીતનું છે. બેનેગલે એની કેટલીક ફિલ્મોમાં આ રીતે રજૂઆત કરી છે એ જોઈ શકાય છે. તેવી જ રીતે ફિલ્મમાંના દિગ્દર્શનના કૌશલ્યને વ્યક્ત કરવાનું લેખક ચૂકી ગયા છે. કેટલીક બાબતો અવારનવાર પુનરાવર્તિત થાય છે. બેનેગલની મોટાભાગની ફિલ્મોને સમજવામાં લેખક નિષ્ફળ ગયા છે.

પરિચયપુસ્તિકા એ આમ તો એક પ્રકારનો મોનોગ્રાફ જ છે. અને મોનોગ્રાફ એ કોઈ પણ એક વિષય કે વ્યક્તિના અંગે સર્વાંગ માહિતી આપતો હોય. પણ અહીં

લેખક શ્યામ બેનેગલને પરિચયાત્મક કે વિવેચનાત્મક રીતે ન્યાય આપવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. અહીં એક લેખક તરીકે શ્યામ બેનેગલ, એક ફિલ્મ સિદ્ધાંતકાર તરીકે બેનેગલ કે તેમની મહત્ત્વની ડોક્યુમેન્ટ્રી અંગે કશી જ માહિતી મળતી નથી.

પુસ્તિકામાં યાસીનભાઈએ વર્ષો પૂર્વે લીધેલો શ્યામ બેનેગલનો ઇન્ટરવ્યૂ સમાવિષ્ટ કર્યો છે. અહીં પણ આ મુલાકાત અપ્રસ્તુત છે કારણ કે જ્યારે વર્ષો બાદ કોઈ મુલાકાતને ફરી પ્રગટ કરવાની હોય ત્યારે તેને અપડેટ્સ કરવાની એક પરંપરા છે. જેનું પણ અહીં પાલન નથી થયું. તે ઉપરાંત બે વ્યક્તિ કે બે કૃતિની વચ્ચેની તુલના કરતાં તેમાંના સમયને તેઓ ધ્યાનમાં રાખવાનું ભૂલી ગયા છે.

એકંદરે યાસીન દલાલકૃત પરિચયપુસ્તિકા ‘શ્યામ બેનેગલ’ શ્યામ બેનેગલનો સર્વાંગ પરિચય આપવામાં નિષ્ફળ રહી છે. દુઃખ એ વાતનું છે કે આ જાતની પુસ્તિકાને હવે પછી જે વાચકો આધાર રાખીને કંઈ વિચારવા કે લખવા પ્રેરાશે તેમનું શું થશે ?

સાબાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૪૦) આજની વાત આજેજ : વેમૂરિ બલરામ, ૨૦૧૨, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૮૦/- (૨૪૧) પુસ્તકની પાંખે : નરોત્તમ પલાણ, ૨૦૧૩, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦/- (૨૪૨) મા ભોમ પાછાં ફરીએ : અનુ. કિશોર ગૌડ, ૨૦૧૨, ગંગાબા પરિવાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૦૦, રૂ. ૧૨૫/- (૨૪૩) નવું જીવન નવી દૃષ્ટિ : ફાધર વર્ગીસ પોલ, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૨૭, રૂ. ૧૫૦/- (૨૪૪) પરાજય નહિ વિજય : અનુ. કિશોર ગૌડ, ૨૦૧૨, ગંગાબા પરિવાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૮૨, રૂ. ૧૫૦/- (૨૪૫) નગ્ન સત્ય : અનુ. કિશોર ગૌડ, ૨૦૧૨, ગંગાબા પરિવાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૩૦૬, રૂ. ૨૫૦/- (૨૪૬) વિવેક માધુરી : યાસીન દલાલ, ૨૦૧૨, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૮૦, રૂ. ૨૫૦/- (૨૪૭) નરેન્દ્ર મોદીનો વિચાર વૈભવ : સંપા. દિનેશ દેસાઈ, ૨૦૧૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૭૬, રૂ. ૧૦૦/- (૨૪૮) શ્યામ બેનેગલ (પરિચય પુસ્તિકા-૧૨૮૮) : યાસીન દલાલ, ૨૦૧૩, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પૃ. ૫૮, રૂ. ૧૫/-

આપણી વાત

મે મહિનાની સખત ગરમીમાં પણ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ એવી ને એવી જ રહે છે. આ કાળઝાળ ગરમીમાં પણ વ્યવસાયી સંસ્થા ઓમ કોમ્યુનિકેશન વિશ્વ પુસ્તક દિન નિમિત્તે કાર્યક્રમ કરીને નોબેલ પારિતોષિકવિજેતા માર્કવેઝને અંજલી આપી છે. ઈશ્વર પેટલીકરના જન્મદિન નિમિત્તે સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરની સહાયથી એક પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું હતું. પરિષદ અંતર્ગત ચાલતી એની સરૈયા પ્રોત્સાહન લેખનનિધિ ઉપક્રમે આવી બળબળતી બપોરે ૩૮ બહેનોએ વિવિધ જૂથમાં વાર્તાપઠન કર્યું અને તેના વિશે ચર્ચા કરી. પરિષદની ભાષાસાહિત્યના વિકાસની પ્રવૃત્તિમાં આ પ્રવૃત્તિ ભવિષ્યમાં એક અલગ પ્રકારની લેખિકાથી સમૃદ્ધ થશે. આના અનુસંધાને રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલાના નિમંત્રણથી લેખિકાઓ માટે વાર્તાશિબિરનું પણ આયોજન ગોઠવાયું છે. પરિષદ દ્વારા ગુજરાત નાટ્ય-સંગીત અકાદમીના ઉપક્રમે અભિનયસમ્રાટ ‘પોરહાવાળાની વાર્તા’, ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘રતન ગિયું રોળ’નું દશ્ય-શ્રાવ્ય દ્વારા એકપાત્રીય મંચન કર્યું ત્યારે રા. વિ. પાઠક હોલ ખીચોખીચ ભરાયેલો હતો. મેઘાણીની આ કથાનું ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ અભિનય સાથે કથન કરી શ્રોતાઓને ખુશખુશાલ કરી દીધા હતા. જીવનના સાડાસાત દાયકા વિતાવી ચૂકેલા આ કલાકારે એવી સરસ રીતે આ સાહિત્યિક કૃતિનું મંચન કર્યું કે સહુને પરિતોષ થયો. મેઘાણીની મૂળ કથા કરતાં ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીનો અંત જુદો હતો અને એ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીની સર્જકતાને પણ નિર્દેશે છે. પરિષદ આ કાર્યક્રમથી પ્રજા સુધી પહોંચી છે.

ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ કવિ રમેશ પારેખ એમની કવિતાથી સમગ્ર ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એમની કવિતામાં આવતાં પાત્રો ગુજરાતના કાવ્યરસિકોને સતત આકર્ષતી રહી છે. ૩૧મી મેના રોજ વાર્તાકાર વિવેચક ગુણવંત વ્યાસે ‘રમેશકથા’ની અભિવ્યક્તિ કરી ત્યારે એક સર્જકની ભાષા પરની પકડ અને લોકો સુધી પહોંચવાની શક્તિનાં દર્શન થયાં. ગુણવંત વ્યાસની આ સાતમી રમેશકથા છે અને આ પરંપરા હજુ પણ તેઓ ચાલુ રાખવાના છે ત્યારે પરિષદ વતી એમની આ અભિવ્યક્તિને બિરદાવતાં આનંદ થાય છે.

— પ્રફુલ્લ રાવલ

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૧-૫-૨૦૧૪ના રોજ હરીશ ખત્રીએ રમેશ દેવેની ‘આસમાની’ વાર્તાનો

આસ્વાદ કરાવ્યો હતો જે રસપ્રદ હતો. વાર્તાની ખૂબીઓ વિશે સરસ રજૂઆત થઈ હતી. વાર્તાકાર પૂજા તત્સતે 'અવાજો' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું જેમાં વિવિધ અવાજો સાથે બંને બહેનોની મનઃસ્થિતિનું કલાત્મક રીતે આલોખન થયું હતું. વાર્તા ભાવકોને સારી રીતે સ્પર્શી ગઈ હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જ્ઞાનપીઠ અંતર્ગત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જ્ઞાનપીઠ અંતર્ગત તા. ૧૭-૫-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૭-૦૦ કલાકે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં ગુજરાત રાજ્ય યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વિભાગ તથા સંગીત-નાટક અકાદમીના સહકારથી અભિનયસમ્રાટ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી અભિનીત અને રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લિખિત ચારણદંપતીના પ્રેમ-વિજોગની અમરકથા 'રતન ગિયું રોળ' અને સૌરાષ્ટ્રની રસધાર અંતર્ગત 'પોરહાવાળા'ની પ્રસિદ્ધ લોકવાર્તાના દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ દ્વારા કથાકથનની પરંપરાગત શૈલીમાં એકપાત્રીય મંચન કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

અભિનંદન

શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના પૂર્વ નિયામક હેઠળ ડૉ. રમેશ ર. દવેના માર્ગદર્શન. શ્રી ચારુ અધ્વર્યુએ 'ગુજરાતી આત્મકથામાં શૈશવ, કૈશોર્ય અને યુવાનીનું નિરૂપણ : એક અભ્યાસ' વિષય પર મહાનિબંધ તૈયાર કરીને પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી છે. તેમને અભિનંદન.

રવીન્દ્રભવન અંતર્ગત

રવીન્દ્રભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૭-૫-૨૦૧૪ના રોજ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ૧૫૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે શ્રી સુજા શાહ પ્રસ્તુત 'રવીન્દ્રસંગીત'નો કાર્યક્રમ ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં યોજાયો હતો. જેમાં ગાયકવૃંદ: સુરેતા રોય, રૂબી ચેટરજી, શેફાલી નયન અને ઈપ્સિતા ચેટરજીએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ગીતોનું ગાન કરીને ઉપસ્થિત ભાવકોને રવીન્દ્રમય બનાવ્યા હતા.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૫-૬-૨૦૧૪ના રોજ દીનાબહેન પંડ્યા વાર્તાપઠન કરશે. અને દીવાનભાઈ ગિરીશ ભટ્ટની વાર્તા 'સુગંધ'નો આસ્વાદ કરાવશે. સાંજે ૬-૦૦ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૪,૧૧,૧૮-૬-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૭-૦૦ કલાકે બુધસભા અને તા. ૨૫-૬-૨૦૧૪ના રોજ વ્યાખ્યાન.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય પત્રકારત્વ અને અનુવાદના અભ્યાસક્રમ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા ગુજરાત
યુનિવર્સિટી માન્ય છ-માસિક પત્રકારત્વ અને અનુવાદના પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમના
વર્ગોનું સત્ર ૧૫ જુલાઈ, ૨૦૧૪થી શરૂ થશે. અભ્યાસક્રમમાં જોડાવા ઇચ્છતા
વિદ્યાર્થીઓએ તાત્કાલિક સંપર્ક કરવો. વહેલા તે પહેલાના ધોરણે પ્રવેશ અપાશે. વર્ગો
સોમવાર અને મંગળવારે સાંજના ૫-૦૦થી ૭-૦૦ના સમય દરમિયાન લેવાશે.

સંપર્કસૂત્ર : કાર્યાલય : (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૭

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ભાવસાર મો. ૯૫૨૭૬૭૧૦૭૩

સ્થળ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સની પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

સાહિત્યસભા ગાંધીનગરના ઉપક્રમે

ગાંધીનગર સાહિત્યસભા ગાંધીનગરના ઉપક્રમે તા. ૧૯-૪-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે
સર્વશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક, દોલત ભટ્ટ, ભાનુપ્રસાદ પુરાણી, ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ, ડૉ.
કેશુભાઈ દેસાઈ, કલ્પેશ પટેલ, રજનીકુમાર પંડ્યા, રાઘવજી માધડ, રમણ વાઘેલા, પ્રવીણ
ગઢવી, વસંત ગઢવી અને ભરત 'કવિ'ની ઉપસ્થિતિમાં ડૉ. એસ. એસ. રાહીનો
ગઝલપઠનનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના વાચનનો આનંદ' વિશે શ્રી સંજય ભાવેનું વ્યક્તવ્ય

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન-શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી સંજય ભાવેએ
વિશ્વકોશના શિલ્પી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરને અંજલિ આપતાં તેમના વાચનપ્રેમની વાત
કરી હતી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ધીરુભાઈ ભણતા હતા ત્યારે એક નિબંધસ્પર્ધામાં તેમને
બસો રૂપિયા ઇનામ મળ્યું હતું. તેમાંથી સો રૂપિયાના એમણે પુસ્તકો ખરીદ્યાં હતાં.
ધીરુભાઈનાં સૂચિકાર્ય તેમજ ઇતિહાસલેખન પણ તેમના પ્રચંડ પુસ્તકપ્રેમનાં સાક્ષી છે.
આ ઉપરાંત તેમણે 'પંચતંત્ર', 'સુદામાચરિત', 'દીપનિર્વાણ', 'ગરીબ પણ છીએ કેટલાં
બધાં', 'વંચિતોના વાણોતર', 'એનિમલ ફાર્મ', 'શ્યામચી આઈ', 'વ્યક્તિ આણિ વલ્લી',
'ધરતીની આરતી' જેવી કૃતિઓનો પ્રશિષ્ટ કૃતિ તરીકે વ્યાખ્યાનમાં આસ્વાદ કરાવ્યો
હતો.

'ઈશ્વર પેટલીકર'ના જન્મદિન નિમિત્તે પરિસંવાદ

ઓમ કોમ્યુનિકેશન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે આયોજિત
ઈશ્વરભાઈ મોતીભાઈ પટેલ 'ઈશ્વર પેટલીકર'ના જન્મદિન નિમિત્તે પરિસંવાદ તા. ૯-
૫-૨૦૧૪ના રોજ બપોરે ૧ થી ૪ કલાક દરમિયાન યોજાયો હતો. આ સેમિનાર ત્રણ
બેઠકમાં વહેંચાયેલો હતો. પ્રથમ બેઠક શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી

જેમાં ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘મારી નજરે : ઈશ્વર પેટલીકર’ વિષય પર અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. મણિલાલ હ. પટેલે બીજરૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે કર્યું હતું. બીજી બેઠક રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી જેમાં રમેશ ર. દવેએ નવલકથા ‘જનમટીપ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી દષ્ટિ પટેલે ‘લોહીની સગાઈ’ વાર્તા વિશે રસપ્રદ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણે ચરિત્રકાર પેટલીકર વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન હરદ્વાર ગોસ્વામીએ કર્યું હતું. ત્રીજી બેઠક વિષ્ણુભાઈ પંડ્યાની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. વિષ્ણુ પંડ્યાએ ‘પત્રકાર ઈશ્વર પેટલીકર’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે આ સેમિનારના સમાપન-વક્તવ્યમાં પોતાનો રાજીપો વ્યક્ત કર્યો. આ બેઠકનું સંચાલન દીવાન ઠાકોરે કર્યું હતું અને મનીષ પાઠકે સૌનો આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

સાહિત્યસંગમના ઉપક્રમે

સાહિત્યસંગમના ઉપક્રમે લેખક, પ્રકાશક, ચિંતક અને નગરબાપા શ્રી નાનુભાઈ નાયકના ૮૮મા જન્મદિન નિમિત્તે પાંચદિવસીય જીવનોત્સવ યોજાયો જેમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, મારો જીવનઅધિકાર, જીવન ચલને કા નામ, હસતાં હસતાં જીવો - હાસ્યોત્સવ, જીવનસંઘર્ષમાં પણ આનંદ, સંગીત દ્વારા જીવનઆનંદ, રાગ પીલુની સરગમ જેવા વિષય પર તા. ૯-૫-૨૦૧૪થી તા. ૧૩-૫-૨૦૧૪ સુધીના પાંચ દિવસનું જીવનોત્સવનું આયોજન થયું હતું. તા. ૯-૫-૨૦૧૪ના રોજ અમેરિકન સિવિલ વોર માટે નિમિત્ત બનેલી ને એક ગુલામની ડાયરી પર બનેલી કલાત્મક, ઓસ્કાર વિજેતા ફિલ્મ ‘૧૨૫ર્સ અ સ્લેવ’ની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય રજૂઆત નરેશ કાપડિયાએ કરી હતી. તા. ૧૦મી મે ના રોજ ‘નાનુ’માંથી ‘નાનિયો’, પછી, ‘નાનુભાઈ’, પછી ‘મામા’, પછી ‘બાપા’ ને આજે ‘નગરબાપા’ સુધી પહોંચનાર શ્રી નાનુભાઈ નાયકની જોરસેદાર જીવન-સંઘર્ષ-આનંદકથાની એમના જન્મદિવસે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સ્વરૂપે રજૂઆત થઈ હતી. તા. ૧૧મી મેના રોજ સર્વશ્રી યઝઘી કરંજિયા, નયન દેસાઈ, રવીન્દ્ર પારેખ, દિલીપ મોદી, નરેન્દ્ર જોશી, બકુલેશ દેસાઈ, જયકુમાર દમણિયા, રમણભાઈ જરીવાળા વગેરેએ હાસ્યનિબંધ, કવિતા, જોક્સ-ટુચકાની રજૂઆત કરી હતી, અને પ્રબોધ જોશીલિખિત અને નરેશ કાપડિયા દિગ્દર્શિત નાટક ‘ત્રીન બંદર’માં અરૂક્ષા મજમુદાર, તરુણ-રશ્મિ પરીખ, અતુલ મજમુદાર ને સુરેન્દ્ર દલાલ જેવા સિનિયર સિટિઝન્સે નાટકમાં અભિનય કર્યો હતો. તેમજ ‘લાગણીના ઘરમાં આપણે’ નાટકની ભજવણી, જનક નાયક, દિલીપ ઘાસવાળા અને ચિંતન નાયકે કરી હતી. તા. ૧૨મી મેએ ઓસ્કાર વિજેતા ફિલ્મ ‘હ્યુગો’ પર દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમ જનક નાયકે કર્યો હતો. તા. ૧૩મી મેએ ડૉ. સુનિલ મોદીએ પીલુ રાગનાં જુદાં જુદાં પાસાંની વાત કરી હતી અને બંદીશો રજૂ કરી હતી. તો સર્વશ્રી રત્નાબહેન જાદવાણી, પાયલ ભટ્ટ અને શીખા સોમૈયાએ ગીત અને ગઝલની પ્રસ્તુતિ કરી હતી.

આ ઉપરાંત આ રાગ પર આધારિત ફિલ્મોની ગીતોની ટેક પર રજૂઆત કરી હતી.

ભાવનગર ગદ્યસભા આયોજિત ગદ્યકાવ્ય સ્પર્ધા

ભાવનગર ગદ્યસભા તરફથી આગામી જયંત પાઠક સ્મૃતિદિન નિમિત્તે ગુજરાતી ભાષાના તમામ સર્જકો માટે ગદ્યકાવ્ય સ્પર્ધાની ઘોષણા કરવામાં આવે છે. ભાવનગર ગદ્યસભા આયોજિત આ ગદ્યકાવ્ય સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા માંગતા સર્જકોએ સ્વરચિત, અપ્રગટ અને સંપૂર્ણ મૌલિક ગુજરાતી ગદ્યકાવ્ય તા. ૧૫-૬-૨૦૧૪ સુધીમાં અજય ઓઝા (ભાવનગર ગદ્યસભા), પ્લોટ નં. ૫૮, મીરાપાર્ક, 'આસ્થા', અખિલેશ સર્કલ, ઘોઘા રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧ - આ સરનામે મોકલવા વિનંતિ. શ્રેષ્ઠ ત્રણ ગદ્યકાવ્યોને પુરસ્કૃત કરવામાં આવશે. સ્પર્ધાના પરિણામ સુધી કૃતિ અપ્રગટ રાખવી. ભાવનગર ગદ્યસભાએ નીમેલ નિર્ણાયકોનો નિર્ણય સૌને બંધનકર્તા રહેશે. આ સ્પર્ધાના પરિણામ વિશે તેમજ ગદ્યસભાને લગતી અન્ય સાહિત્યિક વિગતો ભાવનગર ગદ્યસભાના બ્લોગ www.gadyasabha.wordpress.com પર જોઈ શકાશે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે યોજાવેલી દર્શક જન્મશતાબ્દી નિબંધ-સ્પર્ધા

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ની જન્મશતાબ્દીની ઉજવણીના સંદર્ભે ગુજરાતવ્યાપી મહોત્સવ નિમિત્તે નિબંધ-સ્પર્ધાનું આયોજન કર્યું હતું. ઇતિહાસકાર દર્શક, લોકશાહી વિચારક દર્શક, કેળવણીકાર દર્શક અને નવલકથાકાર દર્શક - આ વિષયો પર નિબંધો મંગાવવામાં આવ્યા હતા જેમાં દર્શકના જીવન અને કવનના જુદા જુદા વિષયોને અનુલક્ષીને સ્પર્ધા રાખવામાં આવી હતી. વિદ્યાર્થીઓએ આમાં સારી એવી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. આમાં પ્રથમ પારિતોષિક કાલિન્દીબહેન પરીખને, દ્વિતીય પારિતોષિક પન્નાબહેન એચ. દેસાઈને અને તૃતીય પારિતોષિક દિનેશભાઈ જોશીપુરાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત બીજાં પાંચ પ્રોત્સાહક પારિતોષકો આપ્યાં છે.

રવીન્દ્ર પારેખને ધનજી કાનજી ચંદ્રક

ગુજરાત સાહિત્ય સભા ૧૯૮૩થી સાહિત્ય તેમજ અન્ય વિદ્યાઓમાં નોંધપાત્ર કામ કરતા સર્જક, વિવેચક, સંશોધકને ધનજી કાનજી ગાંધી ચંદ્રક પ્રદાન કરે છે. એ સંદર્ભે ૨૦૧૨નો ધનજી કાનજી ગાંધી ચંદ્રક રવીન્દ્ર પારેખને અર્પણ કરવાનું સભાની ૬-૫-૨૦૧૪ની બેઠકમાં ઠરાવવામાં આવ્યું છે. આગામી દિવસોમાં ચંદ્રક અર્પણવિધિનો કાર્યક્રમ યોજાશે તેની નોંધ લેવા વિનંતી.

થોડા વખત પર જ સૂરતની નર્મદ સાહિત્યસભાએ રવીન્દ્ર પારેખને નવલકથા 'મનપ્રવેશ' માટે નંદશંકર ચંદ્રક અર્પણ કર્યો હતો. તે પછીનો આ બીજો નોંધપાત્ર ચંદ્રક શ્રી પારેખને મળ્યો છે.

‘પરબ’ સામયિકના નવા આજીવન સભ્યો

ક્રમ	નામ	ગામ	૩૧	નમ્રતા પટેલ	અમદાવાદ
૧	પ્રા. દશરથ એસ. પટેલ	તોટણીયા	૩૨	સ્મિતા પી. શાહ	અમદાવાદ
૨	નરેશ મગરા	પૂના	૩૩	રાજેન્દ્ર પંડ્યા	અમદાવાદ
૩	દિનેશ ચૌહાણ	માલાવાડા	૩૪	મહેશ ડી. ગામીત	કપરાડા
૪	નૂતન એમ. ચૌધરી	અમદાવાદ	૩૫	ભરત જે. શાહ	અમદાવાદ
૫	કૌશલ ઉપાધ્યાય	અમદાવાદ	૩૬	ઉમેશ જોશી	અમદાવાદ
૬	મનસુખ એ. માટુ	ગાંધીનગર	૩૭	કૃષ્ણકુમાર શર્મા	અમદાવાદ
૭	નરેશ આર. વાઘેલા	અંકલેશ્વર	૩૮	જયન્ત પાઠક	અમદાવાદ
૮	સરલ ટી. શાહ	થાણા	૩૯	દેવજીભાઈ જી. સોલંકી	ધામા
૯	મણિભાઈ પ્રજાપતિ	ગાંધીનગર	૪૦	નીમા કે. પટેલ	ચંદનપુરા
૧૦	નિર્મળા ડી. દેસાઈ	થાણા	૪૧	ભાર્ગવી પંડ્યા	અમદાવાદ
૧૧	વિક્રમ જી. ચૌધરી	બારડોલી	૪૨	હીના પંડ્યા	સુરત
૧૨	ડૉ. સુષ્મા ઐયર	સુરત	૪૩	તુષાર ત્રિવેદી	અમદાવાદ
૧૩	અર્યના રાજુલ દેસાઈ	સુરત	૪૪	નીતિન એ. સરૈયા	અમદાવાદ
૧૪	રમેશ બી. ચૌધરી	બોરીઆવી	૪૫	મયંક આર.	અમદાવાદ
૧૫	દિલીપ દવે	અમદાવાદ	૪૬	જિજ્ઞેશ બી. શાહ	અમદાવાદ
૧૬	નરેન્દ્ર એમ. શાહ	સુરત	૪૭	વીરા ગૌરાંગ એસ.	વડોદરા
૧૭	વિહતસિંહ ડી. મહીડા	અમદાવાદ	૪૮	ડૉ. કનૈયાલાલ એમ. બારોટ	
૧૮	જયંત ડાંગોદરા	અમદાવાદ			મહેસાણા
૧૯	જયંત એન. સોની	મુંબઈ	૪૯	ડૉ. મોહનલાલ પટેલ	આણંદ
૨૦	દિલીપ સી. દવે	અમદાવાદ	૫૦	હેમા જે. પરીખ	વડોદરા
૨૧	રાધિકા સી. પટેલ	અમદાવાદ	૫૧	કિશોર મકવાણા	અમદાવાદ
૨૨	મનીષ એચ. રાજ્યગુરુ	ગઢડા	૫૨	નિમિષા દલાલ	સુરત
૨૩	ઉપેન્દ્ર એમ. પટેલ	અમદાવાદ	૫૩	કલ્પેશ પટેલ	ગાંધીનગર
૨૪	પરાગ પ્રજાપતિ	અમદાવાદ	૫૪	જિતેન્દ્ર ડી. મહેતા	અમદાવાદ
૨૫	ડૉ. અલ્કેશ વી. દવે	અમદાવાદ	૫૫	રેખા આર. શાહ	અમદાવાદ
૨૬	મોહિની શર્મા	અમદાવાદ	૫૬	ચિરાગ ઠક્કર	અમદાવાદ
૨૭	પરીક્ષિત જોશી	અમદાવાદ	૫૭	દિનેશ જે. પંડ્યા	મુંબઈ
૨૮	રાહુલ જોશી	અમદાવાદ	૫૮	હસમુખ ચાગડિયા	અમદાવાદ
૨૯	ડૉ. મીના ટી. પારેખ	વલસાડ	૫૯	જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ	અમદાવાદ
૩૦	ડૉ. કિશોરી ચંદ્રારાણા	અમદાવાદ	૬૦	ડૉ. કુંતલ ગજજર	અમદાવાદ

૬૧	ડૉ. ચેતન બી. લાખાણી	અમદાવાદ	૯૪	અશોક સુતરિયા	વડોદરા
૬૨	રમેશ પાંચોટીયા	મહેસાણા	૯૫	દિલીપકુમાર ધોરિયા	વડોદરા
૬૩	ઘનશ્યામ ગઢવી	અમદાવાદ	૯૬	ઉમેશ એમ. ભટ્ટ	સુરત
૬૪	મિહિરકુમાર વી. શાહ	અમદાવાદ	૯૭	રમણલાલ ટી. જરીવાલા	સુરત
૬૫	ઉષાબા જાડેજા	રાજકોટ	૯૮	પ્રભા એચ. પરમાર	સુરત
૬૬	Pranab Mukharjee	કોલકત્તા	૯૯	પરાકમસિંહ ઝાલા	અમદાવાદ
૬૭	છાયા ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૧૦૦	અનિલ વશિષ્ઠ	અમદાવાદ
૬૮	જતીન જે. ઓઝા	અમદાવાદ	૧૦૧	ભૂપેન્દ્ર જેસલપુરા	અમદાવાદ
૬૯	અનિલ સી. શાહ	અમદાવાદ	૧૦૨	હેમા હિરેન જોશી	સુરત
૭૦	સાગર પી. શાહ	અમદાવાદ	૧૦૩	ડૉ. સતીશ ટી. ચૌહાણ	બારડોલી
૭૧	નિશા પંચાલ	અમદાવાદ	૧૦૪	અજય મહારાજા	અમદાવાદ
૭૨	દિવાકર શાહ	ઈન્દોર	૧૦૫	ગીતા દેવદત્ત શુક્લ	સુરત
૭૩	જાગૃતિ રાજ્યગુરુ	રાજુલા	૧૦૬	રૂપિન પરચીગર	સુરત
૭૪	વસંત કે. દાવડા	અમદાવાદ	૧૦૭	ગોવિંદ ભક્તા	યુ.એસ.એ.
૭૫	ડૉ. હરિઓમ રાવલ	ભાન્ડુ	૧૦૮	ડૉ. પ્રણવ જોશીપુરા	ગાંધીનગર
૭૬	હેત વી. રાવલ	મહેસાણા	૧૦૯	હેમેન્દ્ર એ. શાહ	અમદાવાદ
૭૭	વીરેન્દ્ર એમ. પટેલ	અમદાવાદ	૧૧૦	ચંદ્રકાન્ત ઠક્કર 'મોહ'	અમદાવાદ
૭૮	રશ્મિકાન્ત જી. ભટ્ટ	અમદાવાદ	૧૧૧	રવિ પેથાણી	અમદાવાદ
૭૯	સંજય વી. ભદોલીયા	જામનગર	૧૧૨	ડૉ. નિખિલ પટેલ	આણંદ
૮૦	જશવંત રાવલ	આણંદ	૧૧૩	તાહા મનસુરી	અમદાવાદ
૮૧	ધારિણી સોલંકી	અમદાવાદ	૧૧૪	જયમીન આર. વત્તા	અમદાવાદ
૮૨	અર્ચના શશાંક શેષાદ્રી	અમદાવાદ	૧૧૫	રેખા તરુણ ચોકસી	અમદાવાદ
૮૩	વસંતકુમાર રાવલ	અમદાવાદ	૧૧૬	Poet Babar Bambus	યુ.કે.
૮૪	ચિરાગ ઝા	અમદાવાદ	૧૧૭	કીર્તિદા વૈદ્ય	નવસારી
૮૫	ખોડાજી એમ. ઠાકોર	અમદાવાદ	૧૧૮	રંજન ટી. રાણા	બુહારી
૮૬	પિનાકિન મેઘાણી	અમદાવાદ	૧૧૯	ડૉ. માનસિંગ કે. ચૌધરી	આણંદ
૮૭	દિનકર શુક્લ	વડોદરા	૧૨૦	નીલા કે. ચંપાવત	આણંદ
૮૮	સોનાલી એચ. શેઠ	અમદાવાદ	૧૨૧	નૌશિર એ. તપિયા	સુરત
૮૯	કરિશ્મા એચ. શેઠ	અમદાવાદ	૧૨૨	રાજેશ ડી. રાણા	સુરત
૯૦	હરેશ કાનાણી	ગીરગઢડા	૧૨૩	હિમાંશુ સી. સોપારીવાલા	સુરત
૯૧	અજિત આર. પટેલ	અસલાલી	૧૨૪	રૂપલ ડી. પરમાર	ડુંગરી
૯૨	ચંદાની મોહન એચ.	અમદાવાદ	૧૨૫	ચેતના પી. પટેલ	ડુંગરી
૯૩	પ્રિયાંશુ પટેલ	લુણાવાડા	૧૨૬	ચિંતન આર. રાણા	સુરત

કળાકૃતિનું શીર્ષક : હનુમાન ૧ અને ૨

કલાકાર : કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન (જ. ૧૯૨૪, કુથપરામ્બા, કેરળ)

માધ્યમ : એકેલિકની સપાટી પર અવળું ચિત્રાંકન (reverse painting on acrylic sheet)

માપ : પ્રત્યેકનું માપ ૨૪” X ૩૬”

વર્ષ : ૨૦૧૩ - ૧૪

પરબ, મે ૨૦૧૪ના સાતત્યમાં :

૨૦૧૪ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૫મી તારીખે મણિસાહેબે આયુનાં ૮૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. એટલે કે આવરણ પર મૂકવામાં આવેલાં ચિત્રો ૮૯-૯૦ વર્ષની ઉમ્મરે રચાયેલાં છે. પહેલા ચિત્રમાં આપણાં નૈસર્ગિક પરિવેશમાં જોવાં મળતાં વાનરોનું આલેખન છે. એમાં વાનરમાત્રની ત્વરા અને સ્વભાવગત રમતિયાળપણું છે તો બીજા ચિત્રમાં આપણા પૂરાકથાઓ વડે સંસ્કારીત અને પરિવર્તિત થયેલું એનું રૂપ છે. અર્થાત હનુમાન. બન્ને ચિત્રોમાં ભડક રંગો અને વિષમ રંગોનું સમન્વય યોજાયું છે. કેસરી અને ભૂરાની વિધવિધ ઝાંચના જાણે કે એ સકલ ચિત્રો ભાસે છે. ચિત્રોમાં પરિવેશની રચના કેટલાંક સામાન્ય કહી શકાય એવા આકારો વડે કરવામાં આવી છે. વિષયમાં પ્રવેશ મળી રહે એટલી જ વિગતો વડે પદાર્થોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે એથી નથી તો વિષય નગણ્ય બની જતો કે એ માત્ર નિમિત્તરૂપ પણ નથી રહેતો. રેખાંકનની તરલતા અને ત્વરિતતા નિરાયાસ જણાય છે. મુક્ત રેખાંકન અને ઘટ્ટ-ઘેરાં રંગ-અવકાશોની પરસ્પર ગૂંથણીમાં વિષયનો ઉઘાડ થતો જોઈ શકાય છે. ઉષ્ણ અને શીતળ રંગ-અવકાશોની સહોપસ્થિતિના કારણે આપણી દષ્ટિને ત્વરિત ગતિ મળે છે. મહત્ત્વની વાતે પણ છે કે આવરણ પરના ચિત્રોનો તેમજ અન્ય ચિત્રશ્રેણીનો ઉદ્દેશ કોઈ પણ સામાજિક કે રાજનૈતિક અર્થઘટનો તરફનો નથી (જુજ અપવાદોને બાદ કરતાં). વાસ્તવિક વાનરથી તે કાલ્પનિક હનુમાન સુધીની ફાળમાં ચિત્રકારના મનોજગતની સહજ અને રમતિયાળ તાસીર અહીં ઝીલાયેલી જોવા મળે છે.

□

કળાવિવેચક આર. શિવકુમારને મણિસાહેબે આપેલી મુલાકાતમાંથી આ ચિત્રો નિમિત્તે બે વાત : મણિસાહેબ પ્રકૃતિએ પોતાને વાર્તાકાર (fabulist) તરીકે ઓળખાવાનું પસંદ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “દૃશ્યવાર્તાઓ કહેવા માટે હું પરિવેશમાંથી મળેલી

ઇમેજિસ રૂપાંતરિત કરવામાં માનું છું. જોઈએ તો એનાં લક્ષણો પણ બદલતો રહું છું. એને તરવરતી – ઊડતી દેખાડું છું તો એની પાસે અભિનય પણ કરાવડાવું છું.” મારાં ચિત્રો એટલાં પૂરતાં રમતિયાળ છે અને એક રીતે અનાયાલે રચાયેલાં પણ ખરાં. ક્યારેક મારાં ચિત્રોમાં ખૂબ જ પ્રચલિત વિષયવસ્તુ લઈને એના નવતર અર્થઘટનો તરફ જવાનો પણ પ્રયાસ કરતો હોઉં છું.”

“હું ધારું છું કે જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી જાય છે એમ એમ રંગોની ભૂખ વધતી અનુભવું છું. દોસ્તોયેવ્સ્કીની નવલકથામાં એક પ્રસંગ છે, એક વૃદ્ધ, અશક્ત અને બિમાર પાદરીની દૃષ્ટિ એટલી તો સતેજ થઈ ગઈ છે કે એને જગત જાણે કે રત્ન-માણેક અને કિંમતી પથ્થરનું બનેલું જણાય છે. મારી વાત કરું તો વિતતાં વર્ષોની સાથે સાથે જગત વધારે ને વધારે તલ્લીન કરનારું અને સતત ફેંટાતું મને અનુભવાય છે. પછી ભલે ને એમાં રંગો હોય કે ન હોય...” (સારાનુવાદ : લેખક)

□

એકાણુંમા વર્ષમાં પ્રવેશ નિમિત્તે સૌ કળારસિકો વતી મણિસાહેબને શત શત વંદન.

સંદર્ભ :

1. Siva Kumar, R. K. G. Subramanyan: A retrospective. New Delhi : National Gallery of Modern Art, ૨૦૦૩. Print.
2. <http://www.webofstories.com>
3. Subramanyan K. G. New Works, Calcutta: Seagull Foundation for the Arts, ૨૦૧૪. Print.

કળાકારનું સરનામું : ૧૧, ધનુષ્ય સોસાયટી, સમા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૮. ગુજરાત.

18

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૪૯) શિક્ષણના શિલાલેખ : મનિષ રાજ્યગુરુ, ૨૦૧૩, કુમકુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૧૧૬, રૂ. ૧૨૫/- (૨૫૦) જ્યંતી એમ દલાલની જિંદગીનો દસ્તાવેજ : મોહનભાઈ પટેલ, નરેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૧૩, જ્યંતી એમ. દલાલ અમૃત મહોત્સવ સમિતિ, મુંબઈ, પૃ. ૨૮૮, રૂ. ૨૦૦/-

પ્રિય મિત્ર યોગેશભાઈ,

‘પરબ’ના સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૩ના અંકમાં એમિલી ડિકિન્સનના Because I could not step for death કાવ્યના પ્રદીપ ખાંડવાળાના અનુવાદથી ઘણી નિરાશા અનુભવી. એમની એક વાત સાવ સાચી કે વિવેચક એલન ટેટના મત પ્રમાણે આ અંગ્રેજી સાહિત્યનું એક મહાન કાવ્ય છે. પણ એના અનુવાદમાં કે કાવ્યની નોંધમાં આ ઉત્તમ કાવ્ય છે એની થોડીઘણી પણ પ્રતીતિ થાય છે ખરી ? એમિલીના કાવ્યના લાઘવ, ઊંડાણ અને મર્મને અનુવાદમાં ચૂકી જવાયાં છે. ક્યાંક તો સ્થૂલ શાબ્દિક અનુવાદ છે તો ક્યાંક મૂળના અંગ્રેજીને ગુજરાતીમાં અવતારવામાં ગંભીર ક્ષતિઓ થઈ છે. થોડાંક દષ્ટાંતો આપું.

મરણકાળે કાવ્યની નાચિકાના શબ્દો And I put away / My labor and my leisure toનો અનુવાદ આ પ્રમાણે થયો છે : ‘મેં બાજુ પર મૂકી દીધું હતું / મારું કામ અને મારી નવરાશ.’ અરે રે, labor અને leisureનો આવો શાબ્દિક અનુવાદ ? અહીં labor એટલે ‘કામ’ અને ‘leisure’ એટલે ‘નવરાશ’ આ અનુવાદ દેશપાંડેએ કર્યો હોય એવું લાગે છે ! એમિલી જેવી સમર્થ કવયિત્રીને આમાં કેટકેટલું અભિપ્રેત છે ! આ બે શબ્દો દ્વારા એમિલીએ સમગ્ર જીવનનો સાર આપી દીધો છે : labor એટલે જીવનમાં આધિવ્યાધિઉપાધિ અને leisure એટલે સુખસમૃદ્ધિ. અનુવાદમાં આવી સ્વતંત્રતા શક્ય નથી. ઇષ્ટ પણ નથી. છતાં laborના અનુવાદમાં negative connotation હોવું જોઈએ અને leisureમાં positive. હું labor એટલે ‘મજૂરી’ અને leisure એટલે ‘સુખચેન’ સૂચવું.

ત્રીજી કડીમાં એમિલીએ passed શબ્દ ત્રણ વાર પુનરાવર્તિત કર્યો છે : we passed the school / we passed the fields of Gazing grain/we passed the setting sun - એમિલી જેવી કવયિત્રીને શબ્દની ખોટ તો ન જ પડે ને. તો એકના એક શબ્દને ત્રણ ત્રણ વાર દોહરાવવા પાછળ કંઈ કાવ્યનું પ્રયોજન હશે ને ? કવયિત્રીને અહીં કાળની ગતિને મૂર્ત કરવાનું પ્રયોજન લાગે છે. રિસેસમાં રમતાં બાળકો, ધાનનાં ખેતરો અને અસ્તગામી સૂર્યથી બાળપણ, પુખ્તાવસ્થા અને મરણને કવયિત્રી સૂચવે છે. આ passed શબ્દને અનુવાદમાં પુનરાવર્તિત ન કરવામાં અનુવાદકે સમૃદ્ધ વ્યંજના ગુમાવી છે.

ચોથી કડીમાં Tippetનો અનુવાદ કેપ ખોટો છે, સિવાય કે મુદ્રણદોષ હોય. અનુવાદકને વિવૃત્ત ‘કે’ નહીં પણ સંવૃત્ત ‘કે’ ઇષ્ટ હોય. જોકે તોપણ એક અંગ્રેજી Tippet

શબ્દનો બીજા અંગ્રેજી ‘કેપ’થી. અનુવાદ કરવામાં શું સ્વારસ્ય છે તે ન સમજી શકાય તેવું છે. અને ‘કેપ’ શબ્દ ગુજરાતીમાં રૂઢ નથી થયો – જેમ એપ્રિલ-૨૦૧૩ના ‘પરબ’માં પ્રદીપ ખાંડવાળાએ Stopping by the Woods on a Snowy Eveningનો અનુવાદમાં And miles to Goનો અનુવાદ “માઈલોના માઈલો” કર્યો છે ત્યાં ‘માઈલ’ શબ્દ ગુજરાતીમાં રૂઢ થઈ ગયો છે તેથી સ્વીકારી શકાય; જોકે ‘જોજન’ જેવો શુદ્ધ ગુજરાતી (એટલે કે મૂળ સંસ્કૃત ‘યોજન’નો તદ્દભવ) ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે ‘માઈલ’ વાપરવાની અનુવાદકને ફરજ નથી પડતી.

પાંચમી કડીમાં A Swelling of the Groundનો ‘સૂજેલી જમીન’ અનુવાદ અસહ્ય છે. જમીન કેવી રીતે સૂજી જાય ? કબર ઉપર તાજી જ માટી વાળી હોય તે થોડો વખત ‘ઊપસેલી’ રહે, સમથળ ન હોય તે Swellingથી અભિપ્રેત છે.

છેલ્લી કડીમાં અનેક મુશ્કેલીઓ છે.

તે પછી – હવે તો સૈકા વીતી ગયા – તે છતાં

આ ગાળો એ દિનથી ટૂંકો લાગે છે

જ્યારે મને પ્રથમ વાર પ્રતીતિ થઈ કે

અશ્વોનાં માથાં શાશ્વતી તરફ વળેલાં હતાં.

અહીં બીજી પંક્તિમાં દર્શક સર્વનામ ‘એ’ની જરૂર નથી; એ નાહક ભ્રમ ઊભો કરે છે. સદીઓ વીતી ગઈ છતાં જાણે એક જ દિવસ પસાર થયો હોય એવું લાગે છે. સદીઓ જેવો લાંબો વખત ‘એ’ દિવસ જેટલો ટૂંકો છે એવો અર્થ અભિપ્રેત નથી. અને ફિરંગી ‘દિન’ શા માટે ? ‘દિવસ’ કેમ નહીં ? I first surmisedનો અનુવાદ ‘જ્યારે મને પ્રથમ વાર પ્રતીતિ થઈ કે’ સાવ ખોટો છે. surmised એટલે અનુમાન, પ્રતીતિ નહીં. પછીની પંક્તિમાં અનુમાન શાશ્વતીનું છે. શાશ્વતીની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી કવયિત્રી શાશ્વતીનું માત્ર અનુમાન જ કરે છે.

કાવ્યનો અનુવાદ દુષ્કર છે, અત્યંત દુષ્કર છે, છતાં મૂળનો ભાવ મહદંશે તો ઊતરવો જોઈએ. કાવ્યના અનુવાદમાં જે શક્ય ન બને તેની પુરવણી ‘નોંધ’ કરી શકે. પણ નોંધમાં પણ ગૂંચવણો છે તેની નોંધ નથી કરતો. પ્રદીપભાઈને નોંધમાં ‘કર લે સિંગાર ચતુર અલબેલી/સાજન કે ઘર જાના હોગા’ એ નોંધવાનું યાદ ન આવ્યું ?

યોગેશભાઈ, એક સૂચન કરું ? અનુવાદ સાથે મૂળ કાવ્ય પણ પ્રકટ કરો તો ?

મધુસૂદનનાં સ્નેહસ્મરણ

(સિનસિનાટી, ઓહાયો, યુ.એસ.એ.)

૧૩ Nov. ૨૦૧૩

આ અંકના લેખકો

- અભિજિત વ્યાસ : ગુલાબકુંજ, રણજિત મેમોરિયલ પાછળ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧
- એસ. એસ. રાહી : Eezee Society, Plot No. 13, Behind Pupee Bank, Opp. Parmar Pavan, Kondhwa (Khurd), Pune-41048
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ, જિ. પંચમહાલ
- દક્ષા વિ. પટ્ટણી : 'તીરથ', ૨૧૯૩/સી. શાંતિસદન, વડોદરિયા પાર્ક, હિલ્લડ્રાઇવ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- ધીરુ પરીખ : લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, વડોદરા-૧
- પ્રદીપ ખાંડવાળા : બી-૧૧૦, જ્યુપિટર ટાવર્સ, અતિથિ રેસ્ટોરન્ટ લેન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભિપિન આશર : પ્રોફેસર, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- ભગવતીકુમાર શર્મા : બી/૩૨, પવિત્ર રોહાઉસ, ગેટ નં. ૨, આનંદમહલ રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- મધુસૂદન કાપડિયા : 7880, Stonegate drive Apt. 1209 Cincinnati, OH 45255 U.S.A.
- રજનીકુમાર પંડ્યા : ડી/૮, રાજદીપ પાર્ક, મીરા ચારરસ્તા, બળિયાકાકા માર્ગ, અમદાવાદ-૨૮
- રમેશ પટેલ : 'પ્રાંજલ', ૩૦, આનંદવાટિકા સોસાયટી, સરદારપુલ પાસે, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- ડૉ. રેણુકા શ્રીરામ સોની : સુતરિયા હાઉસ, ત્રીજે માળ, ભાઈકાકા હોલ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
- લલિત ત્રિવેદી : 'શિવકૃપા', ૧, વૈશાલીનગર, ચૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- લાભશંકર ઠાકર : સી/૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- વિનોદ ગાંધી : ૮૩, સુવિધાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧
- ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી : ૩/૩૩ વિજયનગર, સુભાષપાર્ક પાસે, હરણી રોડ વડોદરા-૩૮૦૦૦૬
- શંભુપ્રસાદ જોશી : સી/૮૦૧, ગાલા ગાર્ડનિયા, સફલ પરિસર પાસે, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ : ૨/સી, નાનિક નિવાસ, વોર્ડન રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૬
- સુરેશ ઓઝા : ૧, સાઈનાથ એપાર્ટમેન્ટ, ૮૮, આઝાદ સોસાયટી, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫
- હરીશ મીનાશ્રુ : ૮/એ, 'સુમિરન', સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ

જે નવલકથા પરથી નાટકની રચના થઈ
અને ગુજરાતી પ્રેક્ષકોએ ખૂબ બિરદાવી
તે નવલકથા

અકુપાર

લે. ધ્રુવ ભટ્ટ
ક્રિંમત : ૨૦૦ રૂપિયા

જે નાટક ગુજરાતના તખ્તા પર
આગવી ભાત ઉપસાવીને અદ્ભુત
લોકચાહના પામી ચૂક્યું છે તે નાટક

કસ્તૂરબા

લે. નારાયણ દેસાઈ
ક્રિંમત : ૬૫ રૂપિયા

પારિવારિક, સામાજિક અને વ્યાવસાયિક સંબંધોને રળિયામણા બનાવવાની પ્રેરણા આપતાં પુસ્તકો

માય ડિયર સન (પુત્રને પત્રો)	ડૉ. રેણુકા પટેલ	165
સાસુ-વહુ ડૉટ કોમ	નીલમ દોશી	200
દીકરી મારી દોસ્ત	નીલમ દોશી	170
પરિવારની પારાયણ	રાજપરમેશ્વર	120
માબાપ બનતાં શીખીએ	ઊર્મિલા શાહ	140
મા-બાપ સાથે ગોષ્ઠી	ઊર્મિલા શાહ	125
બાળકને ઉછેરતાં શીખીએ	ઊર્મિલા શાહ	150
સંતાનને પણ કંઈક કહેવા દો	ઊર્મિલા શાહ	150
સંતાનનું ઘડતર - એક સાધના	ઊર્મિલા શાહ	110
વહાલી મમ્મી	રોહિત શાહ	30
વહાલા પપ્પા	રોહિત શાહ	30
વહાલો દીકરો	રોહિત શાહ	30
વહાલી દીકરી	રોહિત શાહ	30
વહાલો દોસ્ત	રોહિત શાહ	30
વહાલા જીવનસાથી	રોહિત શાહ	30

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગુર્જર સાહિત્યભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

૫, N.B.C.C. હાઉસ,
સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫
ફોન : ૨૬૩૦૪૨૫૮

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

૧૩, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે,
અશ્વમેધ બંગલોઝના બસસ્ટેન્ડ પાસે,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫
ફોન : ૨૬૭૬ ૧૩૬૬ મો. ૯૮૨૫૨૬ ૮૭૫૮

- ૨ પહેલી નજરે જ આંખમાં વસી જાય એવો નૂતન અવતાર...
- ૨ ગ્રંથવિહારની મુલાકાત એક યાદગાર અનુભવ...
- ૨ સુંદર સંગ્રહ, આત્મીય વાતાવરણ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
પુસ્તકવેયાણ કેન્દ્ર

ગ્રંથવિહાર

: સંપર્કસૂત્ર :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિ મંદિર, ટાઈમ્સ પાછળ, નદી કિનારે,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૭૬૩૭૧, ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૮૭૯૪૯
કિશોર ગૌડ (ભો.) ૯૪૨૭૩૨૦૮૩૩

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથાગાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

માય ડિયર જયુની પોતાની પ્રકાશન વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઈવ, ભાવનગર-૨

નાનાથી નાની અને મોટાથી મોટી વ્યક્તિ-વિભૂતિઓનાં પ્રેરણાદાયી
રેખાચિત્રો - પ્રસંગો - મુલાકાતો - આલેખો :

૧. અક્ષરોમાં આલ્ભમ - નટવર આહલપરા - કિં. રૂ. ૩૨૫/-
૨. શતાબ્દીના શિલ્પી - મહેન્દ્ર ગોહિલ - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૩. આતા હૈ યાદ મુઝકો - ડૉ. હસમુખ નાગ્રેયા - કિં. રૂ. ૨૫૦/-

નામી લેખકોના નીવડેલા વાર્તાસંગ્રહો :

૧. નાતો - મનોહર ત્રિવેદી - કિં. રૂ. ૧૨૦/-
(ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પ્રથમ પારિતોષિક)
૨. સામા કાંઠાની વસ્તી - નવનીત જાની - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
(ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું દ્વિતીય પારિતોષિક)
૩. અત્તરગલી - ગિરીશ ભટ્ટ - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૪. સાતમો કોઠી (પુનર્મુદ્રણ) - ઇજજતકુમાર ત્રિવેદી - કિં. રૂ. ૧૨૫/-
૫. કીમેટોરિયમ - અજય ઓઝા - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૬. ગજવામાં ગામ - મનોહર ત્રિવેદી - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૭. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૮. નિરુત્તર - બકુલ દવે - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૯. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ - કિં. રૂ. ૧૫૦/-

અને, આ પણ મળશે :

૧. વિજયરાય વૈદ્યની સ્મરણયાત્રા - સં. બંકિમ વૈદ્ય, ડૉ. રમેશ શુક્લ - કિં. રૂ. ૨૫૦/-
૨. પ્રવાસનિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ - ચૈત્રેયી ખડકિયા - કિં. રૂ. ૧૫૦/-
૩. માય ડિયર જયુના (પુનર્મુદ્રિત) વાર્તાસંગ્રહો : ‘જીવ’, ‘સંજીવની’, ‘મને ટાણા લઈ જાવ’. - ત્રણેની કિં. રૂ. ૫૦૦/-
૪. માય ડિયર જયુની પ્રણયત્રિપુટી : મરણટીપ - કમળપૂજા - ઝુરાપાકાંડ સાથે પઠનની ૬ કલાલની ઓડિયો સીડી કિં. રૂ. ૪૫૦/-
તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જયુ : ૯૮૯૮૯૬૯૬૨૬ - ૯૪૨૬૧૬૦૨૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૩૭૭૧૧૫૬૪૬ - ૯૬૨૪૬૯૫૬૪૬